



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 29 (16640)

2003 чылдың
МАРТ 18,
вторник

Ат салган шагы 19.50
Садар өртээ 3 рубль.



2003 чылдың январь 10-да Москвада Кремльге РФ-тин Президентизи В.В.Путиниң Ш.Д.Ооржакты хүлээп алган үезинде.

ЧОННУН ДЕТКИМЧЕЗИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Ш.Д.Ооржактың соңгутканындан бээр дүүн, март 17-де, бир чыл болган. Шериг-оол Дизиживичиге “Шын” солуннуң корреспондентизи Таан-оол Хертек ужурашкаш, бо болушкунга хамаарышкан айтырыгларны салган.

Тыва Республиканың Чазаның Инвестиция тудуунуң эргелелин Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелели кылдыр чаарты тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Капитал тудугже шилчидип турар акша-хөренгилерни мөөн-нээрин хандыраарыга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарын эргелеп-башкарарының структуразын сайзыраңгайжыдар, оларның үрө-түннелдин бедидер сорулга-биле Тыва Республиканың Конституциязының III чүүлүнүн 3 пунктунун удуртулга болдурга-ш, доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның Инвестиция тудуунун эргелелин Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелели кылдыр чаарты тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының “Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынның структуразының дугайында” 2002 чылдың май 13-те №14 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер:

а) I пунктунун адаккы “а” пунктунун дөрткү абазынын күш чок деп санаар;

б) I пунктунун адаккы “б” пунктунун бешки абазындан “Тыва Республиканың Чазаның Инвестиция тудуунун дүжүрүп турар эргелелин эрге-хүлээлгелериниң кезин” деп сестерни

уштуп кааптар;

в) I пунктунун адаккы “в” пунктунун бешки абазындан “Тыва Республиканың Чазаның Инвестиция тудуунун дүжүрүп турар эргелелин эрге-хүлээлгелериниң кезин аңаа дамчыдып бергеш” деп сестерни уштуп кааптар.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазының “Тыва Республиканың Чазаның Инвестиция тудуунун эргелелин дүжүрериниң дугайында кезээнге хамаарыштыр 2002 чылдың май 13-те Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыгының күштүг чоруун тур соксадыр дугайында” 2002 чылдың июнь 2-де № 53 Чарлыгына дараазында өскерилгени кириер:

2 пунктунун дөрткү абазынын күш чок деп санаар.

4. Тыва Республиканың Тудуг яамызы Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелелин дугайында Дүрүмнү доктааткан чурум езугаар кириер.

5. Бо Чарлык ону парлаан хунунден күштүг болуп кириер.
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.
Кызыл хоорай,
2003 чылдың март 12, №254.

— Республиканы удуртуп келген чылдарыңарда Тываны бурунгаар хөгжүдүп сайзырадыр узун хуусаалыг кандыг политиктиг, экономиктиг, социал айтырыгларны шиитпирлээр сорулгаларны салып алгаш, ажилдап келдиңер. Ооң түннелинде чүү кылдыңаныл, Шериг-оол Дизиживич?

— Соңгукчуларның идегеп бүзүрээни-биле кончуг бедик болгаш харысалгалыг албандуужалды күүседип кирген кижилер болганымда, бурунгаар хөгжүлдени, депшилгени боттандырыр-биле, бирги ээлчегде, республикага чүнү кылгырын, чурттакчы чоннуң ортузунга кандыг ажилды чорударын тодарадып, кыска болгаш узун хуусаада күүседир сорулгаларны салган мен. Хамыктың мурнунда улусчу эрге-чагырганы сайзырадыр чугула деп санадым. Бо дээрге демократияны хөгжүдөр кончуг чугула айтырыг болгай. Хамаатыларга эргелерни, хосталгаларны бээри, оларны сагыры — эрге-хоойлулуг демократыг күрүнениң баазынын тургузары ол. Тыва Республиканың конституция реформадын чорудар, күрүне тургузуун сайзыраңгайжыдар хемчеглерни алыр. Бирээде ол. Ийде, эң-не нарын айтырыг федерализмни шиитпирлээр, Россия Федерациязының субъектилериниң аразына Тыва Республиканың статусун (эрге-байдалын) көдүрер, делегейниң болгаш Россияның депшилгелиг амыдыралының арга-методунга үндэзилеп алгаш, республиканың сонургалдарын камгалаар ажилды чорудар сорулга салдыңан.

Ийи дугаар шиитпирлээр бөлүк айтырыгларга ажил-агый депшилгелиг амыдыралының арга-методунга үндэзилеп алгаш, республиканың сонургалдарын камгалаар ажилды чорудар сорулга салдыңан.

агыйын сайзырадыры, чижилгени чорудары дең эргелиг чаарынок экономиказын тургузары кирер. Оон аңгыда социал адырны үндэзини-биле чаартыры көрдүңген, ол дээрге чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган чугула айтырыг. Тываның чонун кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, байлактыг Тыва-зынга, Улуг Россияга, төрүт-түңген, өскен суурунга, өг-бүлөзүңгө ханы ынак, ооң бүрүн эргелиг ээзи мен дээр, күрүнениң бодунуң салым-чолу, эрге-ажы дээш быжыкы-биле туржур, сагыш салыр, орта чоргаарлаңыр чорукка өөредир, тодарагылаарга, патриотизм, мезү-шынар, сагыш-сеткил кижизидилгезинче, хамааты быжыг туруштуг болурун чедип алырынче сагышты салган. Ооң-биле чергелештир тыва улустун ат-алдарын көдүрер, бистин республиканың эрге-байдалын, ужур-дузанын чүглө Россияга эвес, делегейниң чурттарының улустары билген турзун дээш ажилдарны чорудары көрдүңген. Допчузу-биле чугаалаарга, мындыг шиитпирлээр сорулгалар хөй турган.

— Устүнде айыткан болгаш өске-даа чугула хемчеглерни боттандыра дээш Тыва Республиканың Чазак тодарагай, дээштиг ажилдарны кылганы билдингир. Ооң түннелинде республикага кандыг чаартылгалар, өскерилгелер болганы?

— Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларга дүүшкөк Тыва Республиканың демократыг Конституциязын чоннуң референдумунга хүлээп алганы төөгүлүг болушкун болган. Ооң төлөвилелин өг-бүлө бүрүзү танышкан, ону сайгарып чугаалажырынга чон кончуг идепкейлиг киришкеш, тос чүс ажыг немелделерни, эдилгелерни кириген,

оларның хөй нуруузуң хүлээп алган. Конституция амгы үениң демократыг, эрге-хоойлулуг күрүнениң стандартынга дүгжүп турар, эки кылдыңан кол хоойлу болур. Бо чугула документиде демократияны хөгжүдөрүн, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын хандыраарын, эрге-хоойлулуг демократыг күрүнени тургузарын, республиканың экономиктиг, социал, саң-хөө амыдыралынын үндэзинерин, Тыва Республиканың бүрүн эргелерин, национал айтырынын шиитпирлээр болгаш өске-даа конституусчу чугула чүүлдерни айтыркан.

Тыва Республиканың 1993 чылда хүлээп алган болгаш амгы конституцияларында айыткан кол бодалдар амыдыралда чедишкениң күүсеттинген база боттанып турар. Республикада хөй хевирлиг өнчүлүг рынок экономиказы тургустунган. Бергелер турза-даа, сөөлгү чылдарда Тываның экономиказынын көргүзүлгери экижиңи оорар, чон хостуг-шөлөөн болу берген, азырадыкчы хөөндөн уштуруп турар. 18 муң ажыг сайгарлыкчы республикада ажилдап турар. Бир муң чүс ажыг күрүне бүдүрүлгелери мурнунда турган, ам каш санныг күрүне бүдүрүлгези арткан. Өнчү-хөренгизин боттары баш миннип удуртуп-башкарар сайгарлыкчылар бо хире көвүдөөн-дир. Мындыг чижектерни чугаалап көрейи. Эрткен чүс чылдың тозан чылдарынын эгезинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга ажилдап кирген турумда, Кызылды, ооң кожазында суурларны хлеб-биле хандыраары кончуг берге турган. Кызылдың чаңгыс хлеб заводу 42 тонна хлебти чогуур үе-шаанда быжырын дээш Чазактың даргалары уйгу

(Уланчыгы 2-ги арында).

ТОМУЙЛААШКЫННАР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың март 17-де №78 Айтырыгынын езугаар Тыва Республиканың Чазаның Капитал тудуг эргелелин начальнигинге Михаил Ким-оолович КУУЛАРНЫ томуйлаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2003 чылдың март 17-де № 259 Чарлынын езугаар Тыва Республика-

ның Конституциязының III чүүлүнүн “ж” пунктунунга дүүштүр Тыва Республиканың Садыг, устывыш болгаш амыдырал хандырылга яамызының сайыды хүлээлгезинден Александр Владимирович БРОКЕРТТИ хостааш, ону Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги орадакчызы — инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар сайыдынын хүлээлгезин күүседир-биле томуйлаан.

ЧОННУҢ ДЕТКИМЧЕЗИ - БИЛЕ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

удувайн, заводка дүн-хүн чок дежурныйлап турдус. Бо ажилды суларадыр болза, чурттакчы

граммазы кайы хире күүсеттингенил, Шериг-оол Дизижикивич?

— Бо программада республиканың социал-экономиказы-

күзээшкининиң 20-зи күүсеттинген.

Чазак Даргазының соңгулда мурнунуң программазының, соңгукчуларның чагыгларының күүсөлдөзүн Чазак сайгарып көрүп, доктаамал хынап турар, ынчангаш оларны амыдыралга боттандырап хүлээлгелиг бис.

— Удурткучу бүрүзү чаңгыс аай үзел-бодалдыг, бир демниг ажилдаар команда-лыг болур болгай. Амгы командаарның салдыгын сорулгаларны шийтпирлээр арга-шинэениң дугайында таныштырып көрүнерем.

— Тыва Республиканың Чазаның структуразы амгы рынок экономиказының негелделеринге дүгжүп турар. Орта ажилдаар команданың шилилгезин кончуг оваарымчалыг, хынамчалыг, далаш чок чоруткан бис.

соңгулдалар болуп эрткен болгай. Ооң түннелдеринге кандыг үнелди бээр Силер, Шериг-оол Дизижикивич?

— Тыва Республиканың Чазак Баштыңының, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргаларының, Улуг Хуралдың ийи палатазының болгаш тус чер Хуралдарының депутаттарының соңгулдалары эрткен чылын болуп эрткен. Олар республикада демократияның хөгжүп турарын тодаргай көргүскен.

Чаңгыс мандат дээш 6-дан 18 чедир кандидат демисежип турган, ол демократияның өзүлдөзүнүн херечизи болган. Соңгукчуларның бадылаашкына киржилгези идепкейжээн, чүге дээрге олар соңгулдаларның уjur-утказын ханы билер болу бергеннер. ТР-ниң Чазак Баштыңын болгаш чагырга даргаларын соңгуурунга даңзыда кирген соңгукчуларның 50 ажыг хуузу, бүгү деннеддин депутаттарын соңгуурунга соңгукчуларның 43 хуузу бадылаашкына киржир уjurлуг турда, эрткен соңгулдалар үезинде соңгукчулар оон хей келген. Соңгукчуларның мындыг идепкейлиг чорунун түннелинде ТР-ниң Чазак Даргазын, Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарын, Кызыл хоорайның мэрин баштайгы бадылаашкында-ла соңгуп алыр аргалыг болган бис. Ындыг-даа болза Кызыл хоорайның чамдык округтарына соңгукчуларның идепкей чогубиле Улуг Хуралдың ийи палатазының чамдык депутаттары



Ш.Д. Ооржак кабинетинде.

аразында адааннажылга, конкурс чоруп турарын көргүскен, ол демократтыг күрүнениң демдээдир. Соңгулдалар үезинде "кара технологияны" ажыглаар чүткүлдүглер тургулаан. Ындыг-даа болза, кем-херекке онааштырап хире хоойлунуң каржы хажы-дышкыны эвээш болган.



РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүну С.В.Путачев биле Ш.Д.Ооржак.

чонга хлеб чедишпейн баар. Амгы байдал сыр өскерилген. Кызылда 240 ажыг хлеб быжырап черлер ажилдап турар. Чонну ыңай-бээр автобус-биле аргыштыраы база бир "аарыг" айтырыг чүве. Автовокзалдың ажилын доктаамал хайгаарап, удуртуп турдус. Бөгүн ында байдал үндөзүни-биле чаарттыгынган. Кым кайнаар чоруурул, кандыг маркалыг машинага олуруксайдыр, бодунун туразы билер. Рынок экономиказы деп чүве олду.

Хей партиялыг хамааты ниитилдин үндөзүни Тывада салдыгынган. Амгы үеде республикада 169 массалыг хей-ниити организациязы, партияларның болгаш шимчээшкннерниң 43 девицкээр салбыры бар. Массалыг информацияның чепсектери ажык-чарлыг, хостуг ажилдап келген, чаңгыс-даа оппозиция солунун хагбаан. Шажын-чүдүлгениң янзы-бүрү хевирлери чонга бараан болуп турар, аңаа православ, сарыг шажын, хамнар ниитилели хамааржыр. Оларны кыска-кыйган чүве чок. Республикага кайы-даа чурттуң хамаатылары моондак чокка кээп болур хостуг зона. Эрткен чылын 3711 даштыкы хамааты кээп чораан. Тывага оон өске-даа чаартылгалар, өскерилгелер болган, ол уламчылавышаан.

Политиктиг реформа талазы-биле алырга, демократтыг эрге-хоойлулуг күрүнениң бүгү эрге-чагырга органарын чон соңгуур. Эң-не кол чүве — ТР-ниң Чазак чылдың-на бодунуң кылган ажилының отчедун парламенте, чонга бээри чаңчыл болган. Отчетту таныштыргаш, чоннуң саналдарын, сүмелерин Чазак алгаш, оон түннелди үндүрер, чеппестерни эдер талазы-биле чүну кылырын тодарадыр. 2002 чылда чоннуң саналдарын боттандыраы-биле 352 хемчегни бадылаан, оларның колдуун күүсеткен.

— Чазак Даргазының соңгулдалары болгандан бээр бир чыл эрткен. Бо үениң дургузунда Силерниң соңгулда мурнунуң про-



Ш.Д. Ооржак дайынның хоочуннары-биле кады.

ның хөгжүлдөзүн дүргедедиринче угланган чугула чүүлдер кирген. Оларны амыдыралга боттандыраы-биле Чазак 395 хемчегни бадылаан, ооң 97 пунктузу күүсеттинген. Моон алырга бо ажилды багай эвес организаастаан.

Соңгулда мурнунуң ужуражылга хуралдарының үезинде соңгукчуларның берген чагыгларын, шүгүмчүлөлдиг саналдарын, күзээшкннерин күүседиринче улуг кичээнгеи салган бис. Борта хамаарышкан 43 доктаалды кожууннар, хоорайлар аайы-биле Чазак хүлээп алган.

Арга-дуржулгазы улуг кадрлар-биле чергелештир эртем-билии шыырак аныктарны Чазак кежигүннеринде томуйлаан. Оларның аразында ийи дээди эртемниглер, эртемденнер, аспирантурада өөренип турарлар эвээш эвес. Кончуг шыырак команда. Олар кандыг удурткучулар дээрзин эрткен чылдың түннелдери көргүскен. Хей санныг соңгулдалар болуп турза-даа шаптыктаваан, 2002 чылда эки ажилдаан бис. Команданың канчаар ажилдап турары, арга-шинээ моон илдендир.

— Эрткен 2002 чылда



Өг иштиңге чугаа.

Соңгукчуларның 1133 чагыының 325-и, шүгүмчүлөлдиг 28 саналының 13-ү, хамаатыларның 30

республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнарынга хей санныг

соңгуттунмаан. Оон аңгыда соңгулдалар кандидаттарның, оларның программаларының



Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи Л.Драчевский биле Ш.Д. Ооржак Кызылдың ЧЭТ-те.

— Силерниң ат салганыңар ТР-ниң 2003 чылда республика бюджетиниң дугайында ТР-ниң Хоойлузун март 13-те республика солуннарынга парлаан. Ында көрдүнген акша-көпеектиң байдалы кандыгыл?

— 2003 чылдың республика бюджетди кончуг нарын болгаш берге болуп турар. Бюджетти ийи кезекке чарар мен, бирээде, ооң баазасы, ийиде, ооң темпизи кандыг болуп турарыл. Хары тайылбырны ийиги кезектен эгелеп көрейн. Республика амыдыралының кол хоойлузу — бюджетте салдыгынган акша-хөрөңги эң-не хей болуп турар. Республиканың ниити регионал продукциязын 5-7 хуу естүрери көрдүнген, чурттуң деннелинден ол хей. Чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган акшаны көвүдеткен. Капитал салышкынын естүрген, ооң темпизи бедик. Бюджетке бо хире хей акша-көпеекти кирип алгаш, күүседип шыдаар баазавыс бар бе деп, айтырып (Уланчызы 3-ку арында).

ЧОННУҢ ДЕТКИМЧЕЗИ-БИЛЕ

(Төңүзү, Эгези 1-ги, 2-ги арыштарда).

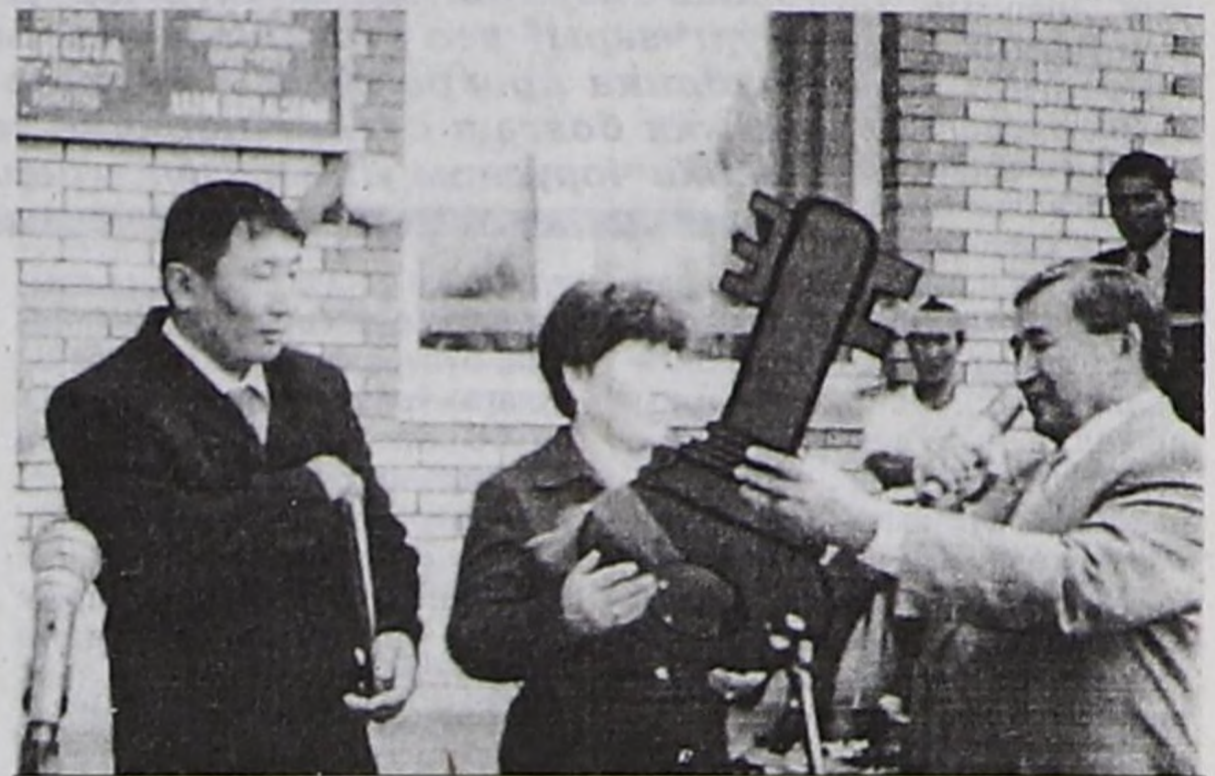
тургустунуп келир. Республика бодунун орулгазын көвүдөдип тургаш, оларны амыдыралга боттандырып шыдаар аргалар бар деп санап турар бис. Сайгарлыкчы чорукту хөгжүткенин күсели-биле 2002 чылда республика бодунун орулгазын 647,6 млн. рубль чедирген, ол болза 2000 чылдан 2,8 катап, 2001 чылдан 1,7 катап өскөн. 2003 чылда республика бодунун орулгазын бир миллиард рубль ажыраары шийтпирлээн, ол болза 2002 чылдан 1,6 катап

көвүдээр. Моон алгаш көөрге, бюджетте салдырган хөрөңгиниң сан-түнү хөй, ону күүседир дээш кончуг шудургу ажылдаар ужурлуг бис. Бо чылын Чазак республиканың экономиказын хөгжүдөрүнчө, чурттакчы чоннун амыдыралын экижидеринчө бюджет хөрөңгизин угландыраар, ында көрдүнгөн акшаны ыңай-бээр чашканнарас, Хоойлуда айытканын езугаар чарыгдаар, сорулга мындыг.

— Түннелинде бодунун соңгукчуларыңарга чүнү күзээр Силер, Шериг-оол Дизижикивич?

— Келир үеде чараш бойдус чурумалдыг Тывавыс чечектелип сайзыраарыңа, амыдыралывыс тодуг-догаа, өөрүшкүлүг болуруңа ханы бүзүрээринге идегээр-дир мен. Ындыг хөгжүлдө боду моорлап келбеси билдингир. Бодунун амыдыралын экижидер, рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр ажыл-ишти чаартыр дээш кижилер бүрүзү, өг-бүлө бүрүзү туржур хүлээлгелиг. Эргим чаңгыс чер-чурттугларым, ажыл-херээр бөдүнгүр, чоруунар чогуңгур, сүлдө-сүзүүнер бедик болзун.

— Интервью бергениңер



Улуг-Хемде Арыг-Узүү школазының ажыдыышкынының үезинде.

дээш өөрүп четтирдивис, Шериг-оол Дизижикивич. Силерниң харысалгалыг ажылыңарга чедишкениңерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкү-

нү күзедивис.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белектээн. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ биле Таан-оол ХЕРТЕКТИҢ тырттырган чуруктары.



Аэропортка уткулга.

НАРЫН ҮЕЛЕРДЕ УДУРТУКЧУ

Шериг-оол Дизижикивич Ооржактың республиканың удуртур-башкаар эрге-чагыргазының бирги баштыңы болуп келген чылдары Россияда улуг чаартылгаларның үелери-биле тудуш болган. Кыдаттар кым-бир кижиге хорадаанда "дүшкүрлүг чаартылгаларның чылдарында чуртта!" деп күзээр турганнар. Ынча дээринде улуг утка бар. Чаартылгалар дээрге – турум эвес үелер, кандыг-бир силгишкениңер, хөлзээшкениңер болгаш ооң ужурундан амыдыралда улуг өскерлишкениңер-дир. Ындыг үелер, бир талазында, кончуг берге: турумчаан байдалдан янзы-бүрү экономика, политиктиг, культурлуг силгишкениңерже кирери кымга-даа күзениң эвес. Кижилерниң психологиязы черле ыңдыг – чаа чүүлдерге сезиктиг болур, аңаа бөлөсөн бүзүрөсө, чүге дээрге ол бүгү чанчыкканы турум амыдыралды божаннадыр, а ол дээрге кижилерге артык дүвүрээзин, аар чүк. Өске талазында – реформалар, чаартылгалар чылдары кончуг солун болгаш манаашкын-биле долган үелер болур.

Шак мындыг янзы-бүрү турум эвес, хөй янзы өскерилгелерниң чылдарында удуртукчу болуру кончуг нарын дээрзи маргыш чок. Рынок экономиказынче шилчип турган үелерде (ам-даа ол үелер төндүр төнмөөн) кандыг бергелерни чурттап эртпедивис дээр. Ажылы-биле чугаалаарга, "сайзыраңгай социализмден" капитализмче бүгү чурт шилчип турган болгай. Мурнундагы улуг бүдүрүлгелер буурап дүшкөн, акша-төгериштиң үнези санчок кудулаан, чоннун амыдырал деңгели оранчок баткан. Мындыг берге үелерде республиканы, ооң чонун аштап-түрөтпес дээш кандыг күженишкениңер үнгенин, кандыг бергелерни чүктөп эрткенин ону чүгле

кежинге көрүп эрткен кижилер боду чугаалап шыдаар. Ам амыдырал октаргай делгеминиң, төөгүнүн үе-чадазының деңгели-биле алырга, хензиг үе иштинде кайы хире өскерли берген-дир?

Кандыг-ла-бир 15-20 чылдар бурунгаар бөгүңү амыдыралды, бөгүңү делегейни бис сагыжывыска, оода чадаарда, чуруп шыдаар турган бис бе? Тыва төл океан ажылдыр Чер-делегейниң көңгүс өске талазында диптеринге чедип барып турарын сактыр турган бис бе? Ам бистиң бөгүңү үежилеривис Америка, Австралияны, шаанда шагда болза, кожазында кожуунга четкеш кээри-биле демей, эргип-кезип чоруп турар апарган. Бажыңга олуруп алгаш, интернеттиң дузазы-биле бо-ла минутада Америка, Кыдат, Европа-биле шөлзөн харылзажып олураар дугайы 10 чыл безин мурнунда сагыжывыска кирбес турган болгай. Мен бодум үш чыл бурунгаар солунга информатика дугайында материал бижээш, 8-10 чыл эртерге, компьютерни улус телевизор-биле демей садып ап турар апар деп бижип турган болгай мен. Ам байдал бөгүңү безин ыңдыг апарды ыш-кажыл. Ам акшан бар-ла болза, кандыг-даа бараан төктүп чыдар. Шаанда ийи-чаңгыс кижилер ынчангы ФРГ ышкыш капиталы чурттарже туристеп чорааш, бараан-сараанның элбек деп чүвезин магадап кээр турган болгай. Ынчангы аңаа турган капитализм бөгүңү бисте келгени ол-дур.

Амгы үеде бүгү чүве бодундан хамааржыр дээр болза, частырыг болбас. Күрүңе кижилерге хостуг байдалдарны бээр дээш сагыш салып турар. Өөрөңгөн аайы-биле бүгү чүвени контролдаарын кызытса-даа, үе бодунун ап, үениң чаа

негелделери кижиниң бодунун ажыл-херекчи шынарларын көргүзөрүнчө угландырып турар. Шериг-оол Дизижикивич боду ол дугайында интервьюзунда чугаалап, "бодунун ажылымы-биле өскелерге дузалаар болзумза, бодумга дузалааным ол болур" деп чүлдү медегер билер кижилер байыр деп онзагайлап демдеглээн.

Шилчилгелиг үелерниң бергелерин, хамык-ла буураашкыныңарны чаңгыс кижиге чарбырын оралдашкыш, эрткен чылын сонгулда үезинде ооң удурланыкчылары "кара ном" парладып үндүргеннер болгай. "Чырыктылыг социализм" үезинде туттуруп турган коңгагар, хос даш кажаалар ээн калбайн канчаар. Ону чылыдарыңа чеже хөмүр-даш херегил, чырыдарыңа чеже электри херегил? Капитализм үезинде ыңдыг "каас-кояга" кым күш чедерил? Ам чүгле негелде-хереглелге дүүштүр бүдүрүлгө ажылы чорудар. Маркетинг, рынок, чижилге дээр ышкыш, чаа билишкениңерни алыс утказы мында дыңналган. Удурланыкчыларның мындыг "кара технологияларын" чон билген болгаш, оларга бүзүрөвейин, Шериг-оол Дизижикивичиге база катап боттарының бүзүрелин көргүскөн. Ол дээрге оран-чурт баштаарыңа онзагай энергия, онзагай овор-хевир, кижизиг мөзү-бүдүш херек болганы ол-дур. Кижилер болганы-ла удуртукчу болуп шыдаас болгай. Ынчангы аңаа эвес черге Шериг-оол Дизижикивичиниң үш удаа чоннун бүзүрелинге төлөптүг болганын сонгуттурганының соонда, бир чыл болганда, сактып бодаары артык эвес. Төрзөн чери, төрөл чону дээш кызымак ажыл кымны-даа алдар-хүндүгө чедирер.

Н.МОНУШ.

АЛБАН-ЕЗУЗУНУҢ ДОКУМЕНТИЛЕРИ

Күрүңе кызыгаарының тыва участогунга корум-чурумну быжыглаар талазы-биле ТР-ниң Чазаның ажылдар планының дугайында № 118 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылдың март 7-де хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың чалаанын езугаар бо чылдың февраль 17-19 хуннеринде РФ-тиң федералдыг кызыгаар албанының директору К.В. Тоцкий баштаан делегацияның ТР-ниң Чазак кежигүннери болгаш федералдыг ведомстволар удуртукчулары-биле ужуражышкынының үезинде чедип алдынган кады чорудар ажылдарны боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа:

1. Бо ажыл талазы-биле ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар В.В. Вусатының медээзин хүлээп алган.

2. РФ-тиң федералдыг кызыгаар албанының удуртулгазының Кызылдын кызыгаар отрядын четчелеп, материал-техниканы хандыраарыңа холбашкан айтырылгарга контроль чорударын В.В. Вусатыга дааскан.

Бо доктаалды езугаар "О-Шынаа", "Качык" кызыгаар заставаларын туруп доозар хөрөңгини үзүп бээр, доктаамал ажылдаар 10 кызыгаар постуларын тудар; Кызылдын кызыгаар отрядының штаттыг санын 250-300 кижилер чедир көвүдөдир; Кызылдын кызыгаар отрядыңа 3 вертолетту немей бээр;

Кызылдын аэровокзалын 2003 чылда ажылгалга кииреринге холбаштыр кызыгаар контролю чорудар кезектиң штадын тургузар;

Кызылдын кызыгаар отрядыңа харылзаа, автотранспорт чепсектерин, кызыгаар нарядтары сеөртүр мото-шанактары бээр, хайгаарал кылыр бедик баганаларны тургузар.

СУГГАТТЫ — ЧОГУУР ҮЕЗИНДЕ

Сөөлгү чоруткан даңзы-санаашкынның түннели-биле республикада 42581 га суггаттыг шөл бар, ынчалзажок ажил-агый-жы эвес чоруктуң уржуундан суггарылга системаларының ажылгаладан үнгени-биле база суг сордурар күштүг насос дериг-херекселдерин кам-хайыра чокка үптөп, даштыкы энергия хандырылганын алюминий сывырындактарын массалык-биле оорлаанын түннелинде, 2002 чылда көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге 33136 гектар суггаттыг шөл ажылгатынган.

Эрткен чылдың отчеттуг үезинде суг ажил-агый организациялары суггарылга системаларын катап тургузарының талазы-биле 300 муң рубльге капитал септелгени чоруткан. Барлыктын, Алаштын, Хорум-Дагнын, Ай-Мырлынын, Шанганнын, Элегестин дээш, өске-даа суггарылга системаларының капитал септелгезин болгаш бадырып турар сугларның бажына кажаларны тудуп кыларының талазы-биле сөөлгү чылдарда ажилдарны немелде чорудуп турза-даа, суггаттыг шөлдерни чөп ажыл-лаарының дугайында салдынган сорулга эчизинге четпейн турар.

Мурнунда чылдарда дег, бо чылын база-ла федералдыг болгаш республика бюджетинден үндүрүп берип турар акша-хөреңгини өйлеп каан. Ынчангаш чылдың-на часкы үер-чайыкка, самчыгдаашкынга таварышкан суггарылга системаларының когаралын катап тургузары моон соңгаар чүгле көдээ ажил-агый культураларын суггарар үеде суггат бээр кылдыр көрдүнгөн тускай программа езугаар боттаныр. Ынчап кээрге, 2003 чылдың часкы суггат үезинде суг ажил-агый федералдыг бюджеттин акшаландырышыкыны-биле 12 инженерлиг суггарылга системаларын база тус чер бюджетинин дузазы-биле 8 системаны белеткеп кылыр деп планныг.

Бичии хемчээлдиг ажил-агыйларның суггарылга системалары болгаш арааттарның суг бадырар каналдары кожуун, суму чагыргаларының база көдээ бараан бүдүрүкчүлеринин боттарының хөреңгизи-биле кылдынар ужурлуг. Бо талазы-биле белеткел ажилдарын чорударының хуусаазын кожуун аайы-биле күүседикчилерде дамчыткан. Ооң-биле чергелештир бо чылын база-ла 33 муң гектар суггаттыг шөлду ажылгалаар.

Тыва Республиканың Чазаа көдээ суурларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин деңгелин көдүреринин үндезини кылдыр 2003 чылды көдээ ажил-агый чылы деп чарлап

“2002-2005 чылдарда Тыва Республикага хөзүрүнүн дүжүктүр чоруун катап тургузары” деп тускай сорулгалыг республика программанын езугаар агрохимия болгаш суг-мелиорация хемчеглерин чорудары уламчылап турар.

турар. Ол сорулганы чедип алыры-биле бүгү организацияларның, бүдүрүлгелеринин удурткучулары, көдээниң ажил-ишчилери бердинген үени бичии-даа чылдырбайн суг дамчыдар хоорзаларны дожундан аңгылааш, кара довурак-биле хөөп, канал дамчыштыр бадырар сугларны салып үндүрерин үезинден орайтапказы-биле бүгү-ле хемчеглерни алып. Бир дугаарында тараа культуралары тарыыр шөлдерни суггарышсаан база хөзүнге сугнүң чедер ужурлуг хемчээлин мөөнневишсаан, суггатты шын чорударының бүгү хевирин ажылгалаар.

Амгы үеде суггаттыг шөлдерни шын ажылгалаарына шаптыктап турар кол бергедээш-киннер болза:

— суггарылга техниказының болгаш күштүг насос херекселеринин ажылгаладан үнгени;

— акша-хөреңгинин чедишпезинден сөөлгү үеде хөзүрүнче органиктиг чемишчидилгенин төктүмөйн турары;

— дүжүт деп программанын акшаландырышыкының үндезини болур чер үндүрүүнүң өскээр чарыгдаттынып турары.

Чылдың-на канчаар-даа сагындырып, дыңнадып турганының кадындан суггатче кончук орай кирип турарывыс харааданчыг. Түннелинде тарылга үези келгичеге чедир шөлдерни долузу-биле суггарып четтикпейн баар бис. Үстүнде демделеттинген четпестеривисти бо чылын катаптавазы-биле республиканың бүгү ажил-агыйлары суггат ажилына шыңгыы белеткенири негеттинип турар.

Түннел сөс кылдыр, суггарылга системаларының белеткел ажилдарын үезинде болгаш көдээ ажил-агый культураларының суггарылгазын, агротехниктиг ажилдарны, ылангыя Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарның ажил-агыйлары, шынарлыг чорудуп турарындан чылдың-на суггаттыг шөлдерден хөй дүжүттү ап турарын демделээни. А Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның ажил-агыйлары мелиорация объектилерин катап тургузарына үндүргөн хөреңгинин чарыгдалын (көдээ ажил-агый техниказының чогуң, кывар-чаар материалга акша-хөреңгинин чедишпейн барганын айтыр) боттут болгаш өске-даа чылда-гааннар-биле чедир шыңзытпайн турар.

Байдал чеже-даа берге болза, көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүкчүлеринге суг ажил-агый организациялары кезээде дузаны кадып турган, моон-даа сонгаар дузалашышсаан, 2003 чылда чер ажилындан көскү түннелдер чедип алдын-гэже салдынган сорулгавыс дээш демниг ажилдаарывысты дыңнадып каайн.

Нина МӨНГЕ,
Мелиорация болгаш суг ажил-агый талазы-биле Тыва Республикада федералдыг күрүне албан черинин даргазы.

КАКСЫ-ДАА БОЛ,

Кожууннун бурунгу төөгүзүнүн, ол черниң аржаан сугларының, чер-чер аайы-биле аймак-сөөктерниң канчаар тывылганының, оларның амыдырап чораанының дугайында элээн хөй чуруктарлыг материалдарны школаның төөгү башкызы чораан Бяас Чунуостаар оглу Хомушку делгерейге-биле чыып бижип эгелеп каанын улуг сонургал-биле көрдүм.



Шынап-ла, Кунгуртуг дугайында билип алыксаар кижилер болза, өске кижилер дамчыштыр айтыртыларының орунга, школа музейинге баргаш, оон хөй-ле чүүлдерни билип ап болур-дур деп билдим. Чоннун төөгүзүнүн чыккызы, камгалакчызы Б.Ч.Хомушку ук ажилды аймак-сөөк аайы-биле 1966 чылда, 70-80-90 хар аразында улустарның материалдарындан чыып эгелээн. Ол бир-ле дугаарында Тере-Хөл девискээринге чурттап чораан бурунгу чонну билип алган. Чогуң Кунгуртуг деп ат чүгле бо суурнун амгы турары ажык шөлге хамаарышкан. Бир талазында, аргалыг черни шаг-төөгүдөн Кызыл-Бяш деп адап чораан. Өске талазында, Куу-Шорга, суур адаан — Кара-Шивээ, оон Өреге-Бажы дээш-ле баар.

Улуг хөлдү долгандыр балыкчы аймактар: даг балыкчылары, шынаа девискээрин шөл балыкчылары дээр. Оларның амыдыралы колдуунда балык, аң-мөң-биле-ле туттунуп, тус-тус шанда чадырларлыг болуп алгаш чурттап чорааннар.

Амгы үеде оон ажилын Бяас Чунуостааровичинин өөнүн ээзи Серенмаа Шулуевна Хомушку уламчылап, сөөлүнде-даа болгулаан үе аайы-биле чаа-чаа чүүлдерни келир үениң салгалына арттырып каарын оралдажып турар.

1954 чылга чедир кымга-даа кирбейн чораан, хостуг амыдыралга ынак улус безин бар деп, төөгү материалдары хөречилеп турар. Кунгуртугжуларның дылында моол болгаш уйгур дылдарның салдары барындан

Республиканың Хереглекчилер ниитилелин эвилелин 2002 чылда кылып чорудуп келген ажилының дугайында түннелин үндүргөн хурал март 6-да болуп эрткен. Ол хуралга “ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелин организацияларының 2002 чылда саңхөө, ажил-агый чорудулганының түннелдери болгаш 2003 чылда сорулгаларының дугайында” илеткелди ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелин баштаар черинин даргазының бирги оралакчызы В.Ч.Ооржак, “ТР-ниң Хереглекчилер кооперациязының 2002 чылда көдээ суурларга социал программаның күүселдезинин түннелдери болгаш 2003 чылда сорулгалар дугайында” илеткелди ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелин баштаар черинин даргазының оралакчызы З.А.Шишигина кылган.

В.Ч.Ооржактын илеткелинден алгаш көөрге, 2003 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, республиканың Хереглекчилер ниитилели 35 юридиктиг албан черлерин хаара тудуп турар, оон иштинде 20 Хереглекчилер ниитилели, оларның 13-ү кожууннарда, 2-зи хоорайларда, 5-и көдээ суурларда, ооң-биле чергелештир 13 ажил-агый ниитилелдери 2 өөредилге чери. Республиканың Хереглекчилер ниитилелдери сөөлгү 3 чылда багай эвес ажылдаан. Бараан саарылгазы 2 катап өскөн, бүдүрүлгө ажил-чорудулганын 2 катап улгаттырган, ниитинин чөмөн-нилге черлеринин сайгарылгазы 4 катап өскөн, белеткел ажилдары улгаткан. Чүгле 2002 чылда чурттакчы чонга 168 млн. рубльдин бараанын саткан, өзүлде 13 хуу, амгы деңнештирген өртөктер-биле алырга, 119,6 хуу болуп

турар. 2002 чылдың декабрь 18-те РФ-тиң Хереглекчилер кооперациязының төп эвилелин даргазы В.Ф.Ермаков радио дамчыштыр хурал эрттиргеш, кооперация ажил-агыйын удуртурунда көскү чедишкенин Омскини, Тыванын, Приморьениң кооператорлары чедип алганын демделгэн. Кайы-даа илеткелчи хереглекчилер ниитилелдеринде чедип алган чаа чүүлдерге тодаргайы-биле доктаап демделгэннер. Ылангыя Кая-Хем кожпозу бараан саарылгазын турум байдалга тудуп турар болгаш бердинген планныг даалганын доктаамал ажыр күүседип келген. Оларның бараан саарылгазы 22,3 млн. рубль, өзүлдези 137,5 хуу, план күүселдезин 114,8 хууга чедирген. Эң бедик бараан саарылгазын Чадаананың хоорпозу чедип алган. Оларның көргүзүү 26,5

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРҮП

млн.рубль, өзүлде — 172 хуу болгаш планын 132,7 хууга күүсеткен. План күүселдезин Бай-Тайга кожпозу — 103,7 хуу, Кызыл кожпозу — 126 хуу, Балгазын, Арыг-Үзүү сельполлары дес-дараалаштыр 108,6 болгаш 182,7 хууларга күүсеткен. Бараан саарылгазын өзүлдезин Тандынын кожпозу — 120,5 хуу, Эрзинин кожпозу — 108,3, Чаа-Хөлдүн кожпозу — 136 хуу, Тожунун кожпозу — 116,7 хууга улгаттырган. Хөй-ниитинин чөмөн-нилге черлеринин ажилдакчылары ажилының ниити хемчээлин улгаттырган. 2002 чылда олар 16,9 млн.рубльдин продукциязын садып-сайгарган, деңнештирген өртөктер-биле алырга, 130,9 хуу өзүлдеги болган. План күүселдезинге болгаш өзүлдеге эки көргүзүлгелерни “Оникс” КХЭ өзүлдеге 154,4 хуу, планга 130,7 хуу, Кая-Хем кожпозу — 184,9 болгаш 155,5 хуу, Таңды — 151 болгаш 101,8, Бай-Тайга — 155,5 болгаш 108,3 хуу, Эрзин — 191,3 болгаш 131,7 хуу, Балгазын сельпозу 133,4 болгаш 136,9 хуу. Чадаананың хоорпозу өзүлдези 145 хуу, планын 134 хууга күүсеткен. Хереглекчилер ниитилелин бүдүрүлгө адырынын ажилдакчылары база багай эвес ажылдаан. Олар эрткен чылын 47,8 млн.рубльдин бараанның продукциязын бүдүрүп үндүргөн, өзүлдези 115,6 хуу болган.

Хереглекчилер ниитилелдеринин аразына эрткен чылдың 4-кү кварталының түннели-биле 1-ги черни алган. Кондитер кылыгыларының шынарын болгаш ассортментизин көвүдөдип тургаш, бүдүрүп үндүрерин 2 катап улгаттырган. Колбаса кылыгыларының бүдүрүлгезин 180 хууга улгаттырган. Хлеб болгаш хлеб кылыгыларының бүдүрүлгези турумчаан. Рынокта чартык фабрикактар бодунун туружун тыпкан. Чартык фабрикактар бүдүрерин промкомбинат, Би-Хем, Каа-Хем, Тандынын кожполары, Чадаананың хоорпозу шынарын экижидип, садып алыкчыларның бүзүрелин чаалап алган. Хереглекчилер ниитилелин бүдүрүлгө адырынын ажилдакчылары эрткен чылын база багай эвес ажылдаан. Олар 47,8 млн.рубльдин бараанның продукциязын бүдүрүп үндүргөн, өзүлдези 115,6 хуу болган. Эрткен чылын белеткел ажилдарының сайгарылгазы 28,7 млн.рубль болган. Эт белеткелдинге эки көргүзүлгелерни чедип алган, 2001 чыл-биле деңнээрге, 150 хуу өзүлдеги болган, азы 407,2 тонна. Сүт белеткели барык ийи катап өскөн, дагаа чуургазы 3,5 катап, картошканы 77,3 тоннаны, ногаа аймаан 72 тонна, дүктү 93 тоннаны. Белеткел ажил-чорудулгазына Каа-Хем,

Би-Хем, Эрзин кожполары, “Оникс” КХЭ, промкомбинат, “Заготцентр” КХЭ-ниң багай эвес ажылдааннар. Сөөлгү үш чылда республиканың Хереглекчилер ниитилелин баштаар чери көдээ черге ажил чок чоруктуң айтырынын шийтпирлээр, чурттакчы чоннун яды кезээ-биле ажил чорудар болгаш чаа ажилчын олуттарын немей тургузар талазы-биле эртем-практиктиг конференцияны эрттирип келген. Ол бодун бадыткаан. Хереглекчилер ниитилелдери бо хүнде шын орукта чоруп орат. Дыка хөй кожууннарда хереглекчилер ниитилелдери чонга ажыктыг, амыдыралдың чаа ачы-дуза чедиргезинин ажилдарын чорудуп эгелей берген. Сөөлгү чылдарда ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелин системасында чурттакчы чонга ачы-дуза чедиреринин 84 объектилерин амыттырган. Ол дээрге чурук тырттырар ательелер, баш кыргыыр черлер, чуртталга бажын септелгези, идик-хөп дараар черлер, ачы-дуза техниказынын септелгези, хөлезилел ачы-дузаны, хөөржүдүлгө ачы-дузаны, куш болгаш мал согар черлер, сүт болбаазырадылганы дээш, оон-даа өске черлер ажылдап турар. 2002 чылда ачы-дуза чедиргезинин ниити хемчээли 11,5

БИЛГЕНИМ

чоннуң чамдызы моолдаар, ивигур аялгалар кадагалаттынган. Ивигур чоннарның чүдүлгези хам, 40-46 чылдарда тайгага чурттап чораан ивигур чоннарның аразындан хамнарны репрессияга база таварыштырып турган.

Тере-Хөлде 1915 чылдан эгелеп "Тарыс" аржаанынга (изиг аржаан) Тываның чону хөйү-биле кээп турар. Оон аңгыда хөл долгандыр "Пештей", "Бойя" (Хараачыгайлыг) деп аржааннар чоннун хөй баар-ла черлери ол. Кунгуртугу улусун шаандан тура шала чер-чуртунуң ыдыктыг черлеринге өске кижии аппараксавас, төөгүлүг черлерин улуска чугааласавас чаңылдыг деп төөгү материалдарында бижип турар.

1938 чылда Тере-Хөл кожунуга ереге саны — 333 турган, чурттакчы чону — 1118, а ниити мал бажы — 15250. Бир дугаар тарылганы 1 гага Шилов Константин тараан. Ынчалзажок ниитилел хөгжүлдезинден Тере-Хөл чону чыда калбаан, чон көдүрлүүшкүнге-даа, завызаашкынга-даа турган, ыңдыг-даа болза олар бодунуң чуртун салбаан деп, Серенмаа Шулуевна немей тайылбырлады.

1967 чылдан эгелээш бо хунге чедир Кунгуртуг ортумак школазын 900 ажыг өөреникчилер дооскан. Оларның аразындан дээди эртем чедип алган улус хөй Ынчалза-даа сөөлгү 10 чылда балдырлыг-ла улус ажы-төлүн өөредип ап турар. А чоннун ниити чурттап олурары ажырбас, акша чок-даа болза, аш-чемни, бараанны малы-биле орнажып алып.

Орук — кайы-даа черниң кол харылзаазы. Аңаа сылдаглааш-ла ийикпе, сөөлгү үеде Кунгуртугун сайгарлыкчылары аш-чемниң өртөөн сула салып четтигипкен. Чижээ, 1 шоодай далган

биле 20 кг чигирниң өртөө 1 молдурга азы казыраа дең. 1 литр бензин өртөө 15-18 рубль, а водка — 100 рубль. Чоннуң ыңай-бээр барып шыдавазын ажыглап турары оон-на илден.

Серенмаа Шулуевнаның чугаазы-биле алырга, чоннун иштики делегейин байыдары-биле музейниң тудуун аңгы кылыры черле чугула деп турар. Ол аңгы алыр шалың чок хирезинде школа баазында ажыдып каан музейде эки тура-биле ажылдап турар.

Республиканың өөредилге сайыды болгаш ук кожунуну харылап турар удуртукчу даргаларга кирип, сентябрь айдан эге-

Кунгуртугда

леп бир черге музейден аңгы ажыдып көрөйүн дээрге, ол дилегни даргалар чөпшээрээн турган. Оон бээр-ле бо үеде чедир даргаларның аазаашкынынга бүзүрээш, алыр шалың чок ажылдап тур мен деп, С.Ш.Хомушкуну база катап сагындырды. Шынап-ла, оон ол дилеген даргалар билги дег-даа ышкаш, Ынчалза-даа чүвени канчап билер, "аазаанын үш чыл манаар" деп чугаа бар болгай. Ол үе чедерге кожунунуң ажыл, амьдыралы-даа бир андарлып, эки чүүлге чедирер чадавас.

А мен бо чүүлүмнү база-ла төөгүчү башкы Бяас Хомушкунуң "бурун шагдан бээр чуртун чурттаан, өлчөй-кежиктиг, өөрүшкү-маннайлыг чон деп билдим" дээн сөстөрүнө каттышышаан, илередиимни кызыгаарладым.

Чимисмаа МОНГУШ.

ЧУРУКТА: школа музейниң эргелекчизи С.Ш.Хомушкуну. Авторнуң тырттырган чуруу.

Тере-Хөл кожунунуң чагырыкчызынга сонгуттургаш үр болбаза-даа, чаа дарга Александр Санчат кыска үениң иштинде дыка хөй ажылдарны эгелей берген. Кандыг-даа ажылды эгелээрде кол чүүл — кадр айтыры. Ынчангаш, бир-ле дугаарында, кол специалистерни чаартып томуйлаан, бюджет езугаар элээн каш кижии ажылга алырын чедип алган.

Келир үениң кадрлары аныктар дээрзин утпайн, оларны өөредирин база баш удур бодал алган. Чижээ, 1 дугаар СПТУ-га 20 сургуулдарны янзы-бүрү мергежилдерге, эмчи училищезинче 5 база Красноярскиниң үндүрүг колледжинче 1 кижии өөредип белеткээриниң дугуржулгаларын кылган. Эмчи айтырыгы чидии-биле тургустунганындан тускай дериг-херекселдерни, рентген аппаратты, 25 аарыг кижии чыдар орундөжекте бүрүнү-биле база эмчи ажылдакчыларының ажылдаарыга таарымчалыг кылдыр чымчак мебельди Кадык камгалал ямызындан алган. Удавас кезер эмчи болгаш диш эмчилери барып ажылдаар, педиатр (бичии уруглар эмчизи) ажылдап эгелей берген. Спутник телефон харылзаазы шагда-ла ажылдап турар болгаш компьютерли база тускай факстыг-даа апарганнар.

Аныктар ортузунга кадык чорукту суртаалдап, оларның күш-дамырын сайзырадып, спортту хөгжүдери-биле тускай ажылдар кылдынып эгелээш. Чоокта чаа элээди оолдар аразында Сарыг-Сепке болган бокс маргылдаазынга Кунгуртугунуң анык боксерлары Р.С.Давааның удуртулгазы-биле киришкеш, 11 кижиниң 7-зи тускай шанналдарны ээлеп, чедишкенин болган. Чаа кожуну тургустунгандан бээр федералдыг болгаш республика чергелиг организациялар ажылдап эгелээш. Кызыгаар айтырының чидигленип турарын барымдаалап, аңаа тускай постулар тургузарын база кызыгаар ажылдакчыларының санын

көвүдедирин чугаалажып турар. Чазактын деткимче-биле Кызыл-Кунгуртуг оруунуң эн-не берге черлерин тудуп кылыры бо чылын эгелей бээр. Бо бүгү чүнү херечилеп турарыл дээрге анык чагырыкчының ажылды бүгү талалыг шудургу эгелей бергенин көргүзүп турар.

КЫСКА ҮЕДЕ
ЧААРТЫЛГАЛАР

Чеже-даа Кызылда чурттап чорзувусса, бистиң суурувус, оон келир үеги, чон дээш ажылдар кылдынып эгелей берген боорга, аңаа өөрүп, бо даргавыска шаа-выс-биле деткимче-дузаны көргүзери-биле чоокта чаа кунгуртугжулар тускай хуралды эрттиривис. Аңаа хып дээн анык чылдарында Тере-Хөл совхозка ажылдап чораан хоочуннарывыс З.А.Сагаачы, С.А.Идам, Г.Б.Санчаа, Е.К.Баазаң, С.Г.Чигжит, Н.М.Оргова, фронтучувус Ч.Ш.Кыргыс арга-сүмезин-даа катты, аныктардан Э.К.Данзынай, А.Хурбе, Э.Болзук айтырыгыларын салып, санал-оалын база берип турдулар. Чыыштын түннелинде 10 кижиден тургустунган чөвүлелди тургускан. Оон даргазынга Г.Б.Санчаа, ораакчызынга Н.М.Оргова сонгуттурган. Чөвүлелдиң кол сорулгазы янзы-бүрү айтырыгылар шийтирилээрде чагырыкчыга дузалажыр, аргасүмени кадар.

Маңаа кол кичээнгейи кожуну чаа тургустунуп, аңгы-аңгы ажылчын олуттар немежип турар чүве болганда, ажылдаар кадрларны холуй тургузары күзенчиг. Ховар специалистерни өске черлерден чалааш, тус черниң кадрларын база утпас болза эки деп саналдыг мен. Чүге дээрге чеже-даа Кызылдан барып ажылдаза, суурнуң нарын айтырыгыларын чүгле суурнуң чурттакчы чонундан өске, кым-даа эки билбес.

Ынчангаш солун дамчыштыр чаа даргавыс Александр Санданович Санчаттың ажыл-ижи бүдүндүр, чогуңу болзун ам депле бодал, чонувустуң бо даргага дузалажып, эки демниг ажылдаарын күзээр кижии-дир мен.
Надежда ОЮН.

ӨРТӨӨ

ӨЗҮП-ЛЕ ТУРАР

Сөөлгү үеде амьдыралда бергедээшкенин кризистин хайы деп чүвени кырганныр билеп турар-дыр бис. Бөмбүр-зекте бүгү-ле амьдырал-чуртталганы чүгле үш бүдүмел: хүн, чер, суг — олар бисти дириг кылдыр чүс-чүс чылдар иштинде азырап келген.

Амгы бо тайбың үеде чиир хлебти бүдүрүп үндүреринге кайы хире хөй үе, күш үндүрүп турарывысты ажыл боду-ла көргүзүп турар. Тарааны сугтарып тарызындан эгелээш, ону ажаап алырынга чедир кылырынга (апрель-октябрь) ай хире үе негеттинер. "Хлеб — бүгү-ле чүвениң дөзү" деп орус улустун үлегер чугаазында кончуг шын чугаалаан.

Хлеб биле электри энергиязының бүдүрүп үндүргөн өртекүнезин денней көрүп тургаш, оон хемчээлинге (1 кг далган азы 1 квт.шак) дүүштүр өртөөн экономистер санап үндүргеш, ол дугайын чонга билдингир кылдыр тайылбырлап берзе кандыгыл деп бодалдыг мен. Борбак хлебти бүдүрерде, 7 ай хире үе херек, а 1 квт.шак электри энергиязынга каш секунда, минута херек болгай. Ол хиреде оон өртөө "өскөн тараа-биле" дөмөй өзүп-ле орат.

Чырыктын өртөөн коммунал ажыл-агыйына эвес, а оон дорт ээзинге — электри комплекстеринге төлезе кандыгыл? Чижек кылдыр арга-арыг ажыл-агыйлары ап көрээлинер, олар арга-арыгның ээзи-дир, ыяшты дилиг материалдары, одаар ыяш кылдыр чонга садып, өртек-үнезин ап турарлар. Электри чырынын өжүрерин болдурбас талазы-биле кандыг-даа болза, бөдүүн хемчеглерден ап көрзе.

Бадь: **ОРЖАК.**

Кызыл хоорай.

ТУРА...

млн. рубль четкен. Эрткен чылын доктаамал болгаш түр ажылдарга муң хире кижини хүлээп алган.

ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери 2002 чылда бодунуң ажыл-чорудулгазының кол угланьышкынын, кооперация системазында организацияларның саң-хөө, ажыл-агый чорудулгазынга турум акшаландырышкын байдалын хандыраары, чамдык Хереглекчилер ниитилелин буураашкындан чаладыры, карылгалыг ажылдап турар ниитилелдерни кызыраары, техниктиг хандырылганы болгаш сайгарылганың өнчү-хөренгизин быжыглаарына, янзы-бүрү дөстөрдөн акша-хөренгини хаара тударынче угландырган турган. Ап чоруткан хемчеглерин түннелинде, отчеттук үеде карылга 3264 муң рубль болган, эрткен чылдың ол үези-биле денээрге, 669 муң рубльге кызырылган. Хереглекчилер ниитилелиниң 10 бүдүрүлгелери орулгалыг ажылдаан. Оларга Бий-Хем, Каа-Хем, Эрзин, Бай-Тайга кожполары, Чааананың хоорпозу. Бараанны мөөңү-биле садар рынок" КХЭ, "Оникс" КХЭ, Каа-Хемниң белеткел чери, Өвүр кожунуң "Аржаан" КХЭ. Ниити орулга 11986 муң рубльге көвүдээн болгаш ниитизи-биле 374460 муң рубль болган, азы бараан саарылгазының 24 хуузу. Чүгле эрткен

Хереглекчилер ниитилелиниң эвилелинде

чылын Хереглекчилер ниитилелиниң системазы 27630 муң рубльдиң үндүрүүн төлөөн.

ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери социал адырны калбартырынче, ону хөгжүдөрүнче улуг кичээнгейни салып келген. Кызыл хоорайда эн эки уруглар сады "Рябинканы", республикада эн шынарлыг уруглар дыштаныр лагерь "Орленокту" бедик деңнелде тудуп турар, эрткен чылын аңаа 800 ажыг уруглар дыштанган. "Дус-Хөл" профилакторийни камгалап арттырган болгаш ажылдап турар.

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлери хереглекчилер кооперациязының бараан саарылгазының деңзигүүрү-биле база көдээ чурттакчыларның акша орулгазын кирип алыр болгаш белеткел ажылдарының, бүдүрүлгө ажыл-чорудулгазының талазы-биле Сибирь девискээринде хереглекчилер ниитилелдериниң мурнуку одуруунда чоруп ораары, оларның рыноктун негелдезинге дүүштүр турум ажылдай бергенин бадыткап турар.

Эрткен чылын сайгарылганың чарыгалы 38914 муң рубль болган, ол дээрже бараан саарылгазының 25 хуузу, өскээр чугаалаарга, ниити орулгандан 1 хуу ажып турар. "Бараанны мөөңү-биле садар рынок" КХЭ-ниң ниити чарыгалы, 2,5 катап улгаткан.

"Оникс" КХЭ-ниң чарыгалы ийи катап, Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумуунуң чарыгалы 6 катап улгаткан. Саң-хөө, ажыл-агый көргүзүткелериниң системазында чээлиде өрөлөрүң өзүп турары дүвүренчиг болуп турар, ол дебитор өреден 2,5 катап хөй болуп турар. 2001 чыл-биле деңээрже, 151 хууга өскөн болгаш 61826 муң рубль болган.

Кооперация системазында дыка хөй бүдүрүлгелерин болгаш организацияларның саң-хөө байдалы кончуг нарын болуп турар. Ниити карылганың 27,2 хуузу, азы 888 муң рубль Тожу кожпозунга хамааржыр. Абаканың баазазы кандыг-даа сайгарылга чок, 433 муң рубль карылгалыг ажылдаан. Кызыл кожунуң кожпозу 366 муң рубль карылгалыг болган. Барыын-Хемчиктин кожпозу — 195 муң рубльге карылгалыг ажылдаан, ол дээрже ниити бараан саарылгазының 40 хуузу-дур. Мөңгүн-Тайганың кожпозу 2001 чылда карылга чок ажылдаан болза, эрткен чылын 245 муң рубль карылгалыг болган. Карылгалыг ажылдап турар организацияларның удуртукчулары коллективтин мурнунга кооперация системазының ажылынын угланьышкынын үениң негелдезинге дүүштүр чорудуп шыдаваан болгаш көдээ черге Хереглекчилер кооперациязының социал адырны шийтирилээр айтырыгларже тодаргай

сорулгаларын салбайн турарында. Ол дээрже чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгезиниң ажылын калбартыры, бүдүрүлгелерни ажылдары, чурттакчы чондан көдээ ажыл-агыйның артыкшылдыг продукциязын садып алыры дээш, өске-даа ажылдарны чорудары болуп.

Тес-Хем, Өвүр, Улуг-Хем, Сүт-Хөлдүн кожполары, Чыраа-Бажы, Кур-Чер, Элегестин сельполары Хереглекчилер ниитилелиниң системазындан дүжеринын кырынга келген. Абаканың садыг баазазы — буурап дүжеринын кырында. Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң бухгалтер болгаш экономика албаны карылгалыг ажылдап турар организацияларының санын кызырарынче тодаргай хемчеглер албайн турар болгаш оларның орулгалар болгаш чарыгалдар кезээн сайгарып көрбөй, оон чылдагаанын тодаратпайн турарын санал бергеннер шүтүмчүлүз.

"Садыглар — хереглекчилер кооперациязының ат-алдарынын көрүнчү, ниитиниң чөмөнниг черлери — бистиң ажылыстың арны болуп" — деп, З.А.Шишинаның илеткелинге демделээни таварылга эвес. Садыглар болгаш ниитиниң чөмөнниг черлеринче онза кичээнгейни угландыраарын демделээнер. Кооператорларның кол-ла сорулгазы — чедип алган чедиш-

кинерни улам быжыглаар, сайзырадыр, көдээ черлерде дүшкен кооперация черлерин катап тургузар талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алырынче кичээнгейни угландырган. Ону катап тургузар талазы-биле бүгү-ле чүүлдер бар: материал-техниктиг баазазы, кадрлар, рынок экономиказынга дүүштүр чыгынган арга-дуржулга. Борта бир онзалап демделеп каар чүүл дие, көдээ чурттакчы чонну бараан болгаш ачы-дуза чедирилгезин бедик деңнелче хандыраар сорулга-биле бо чылдың июнь айда РФ-тиң Хереглекчилер ниитилелиниң төп эвилелиниң организациязы-биле "Яды-түрөңги чорук-биле демиселди күштөлдирери — Хереглекчилер кооперациязының стратегтиг болгаш социал хүлээлгези деп Бүгү-Россияның кооператорларының эртем-практиктиг конференциязы Тывага болуп эртер. Бо шилигениң Тывага таварышканы таварылга эвес, республиканың Хереглекчилер ниитилели Россияда багай эвес ажылдыг ниитилелдерниң бирээзи бооп турарын база катап бадыткап турар.

Хуралдың түннелинде республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң эвилелиниң чаа уставын болгаш Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң 2003 чылда хөгжүлдээрин программаны хүлээп алган.

Сергей ХЕРТЕК.



КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

БОТ-ХАНДЫРЫЛГАДА

Барыин-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкта күрүнениң 8 дугаар аптеказы барааның шынарын экижидер деп рыноктуң негелдезинге дүүштүр ажилдап турар. Аптека кожуун төвүнүң эмнелгелерин, чурттакчыларын болгаш чоок чыдар Эрги-Барлык, Шекпээр, Аянгаты суурларның чонун эм аймаа-биле хандырып турар.



Ол бир кварталда-ла 100 муң хире акшага эмнерни садып үндүрүп, кирген акшазынга удурла барааны садып ап, ажилдакчыларның шалыңын, чырык, чылыг, үндүрүг, сигнализация дээш төлевирлерни дуглавышаан, бүрүнү-биле бот-хандырылгада ажилдап турар.

Аптеканың ажилдакчылары мурнуку чылдарда эмнерни сонгаар хоорайлардан боттары

эккеп турган болза, бо хуннерде Красноярск, Новосибирскиден бүзүрелдиг «Стрела», «Лотек» фирмалар неделяда 2 катап керээ ёзугаар эмнерни эккеп садып турар апарганы эптиг болгаш

айыыл чок байдалды тургускан. Ынчангаш аптекага бо неделяда чок турган эм аймаа дараазында хонуктарда албан турары чаңылчаан. А чамдык аар өртектиг эмнерни чагыдып алыр арга база бар.

Аптеканың тускай эртемниг провизорлары болгаш фармацевтери эм бүрүзүн сертификаттары ёзугаар хынамчалыг хүлээп алырында аңгыда, чамдык эмнерни кылып база турар. Оларның бирээзи С.Ч.Чылбак-оол ук бүдүрүлгедэ ажилдаандан бээр 20 чыл ашкан. Аптеканың директору Л.Д.Приходько өөредилге черин дооскан сонда хевээр, мында 29 дугаар чыл ажилдап турар.

Чойганмаа САТ.
ЧУРУКТА: Л.Д.Приходько.

“Дүрген дуза”

ОНУ ХҮНДҮЛЭЭЛИЦЕР

Аараан азы кемдээн кижиниң кадыкшылы чүгээр турган үезинде бирги чогуур хемчеглерни алырын кизи бүрүзү билири чугула. Аарыг кижиге бирги эмчи дузанын чедирген сонда, ол кижини эмнелге салбырынга автомашина аза өске-даа хөлгени ажыглап тургаш, чедирер. А бир эвес аарыг нарын болза, дүрген дуза чедирер салбырже дамчыткан турар ужурлуг. Аарыг кижини эмнелгеге чедирип алыры-биле эмчилерге аяк-хөлгө, машина негетиниң келгенде, ажыл-агыйның болгаш албан черлериниң-даа өнчүзүн ажыглап болурун хоойлужуткан. Мурнунда чылдарда Сүт-Хөл кожуун эмнелгезинге дүрген болгаш сонгаарладып болбас эмчи дузанының салбыры ажыг-тынмаанда, чалаашкыннарже өйшаанда бардынмайн турган болза, 1980 чылдан эгелээш кожуунга мындыг салбыр ажыг-тынганы чонга эптиг байдалдыг болган. Ол салбырда 10 эмчи ажилдакчылары доктаамал

ажылдап турар. Эрткен 2002 чылда 3856 чалаашкыннарга барып, чонга буянын ишти чедирген. Бо чылдың эрткен айларында ол сан 997 четкен. Салбырның ажилдакчыларының удуртукчузу, дээди категорияның фельдшер Роза Ховалыгонова Ондар бодунуң харысалгалыг ажылының дугайында мынчаар чугаалап олурду:

— Чурттакчы чоннуң кандыг таварылгаларда чалаашкыннарны кылырын ам-даа чедир билбери ажилга улуг шаптарынын чедирип турар. Чалаалгалар, эң алаңгыда кожуун төвүндөн ажыл шагының сөөлүнде, хөй болур. Ооң чылдагаанары: эмчи шинчилгезин эрттирип алырынга хөй үе-шак эртер боорга, хан базыышкынын хемчээдип алыры-биле, кулаа, дижи аараан, кадагалаан, бажы аараан таварылгаларда «Дүрген эмчи дузанын» чалап турарлар хөй. Ола үелерде кожуун төвүндөн ырак суурлардан сонгаарладып болбас чалаалгалар база туруп болур. Ооң

кадында суурларда эмнелге пунктузунда телефон чогу-биле дүнеки шактарда кедээ чагырга бажының дүлгүүрүн сүрүп, үе чидиргенинден чалаашкыннар озалдап чедер болур. Мындыг чылдагааннар-биле кедээде малчыннарже эмчилер өйшаанда четпейн баар таварылгалар турар.

Ол ышкыш кожуунда аргы-жылганың бергези-биле эмчи машинасын тургузуп дозарлар эвээш эвес. А харын-даа чер чедип алыры-биле меге чалаашкыннар кылыпкаш, орукка достунуп тургулаар кижилер база турган. Ол үелерде берге аарыг кижилер сонгаарлатынмас эмчи дузанын манап чыдары база чадапчок деп чүвени бодаза эки.

Шынап-ла, тускай хүлээлгелиг «Дүрген дузанын» ажылын ажыглап база хүндүлээлицер. Кадыкшылды камгалаары — кизи бүрүзүнүң херээ.

Белек-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

БИЧИЛЕРНИҢ ЧАААЗЫ, УЛУГЛАРНЫҢ КЕННИ

Хып дээн аныак-чалыы кыс эмчи училищезин дооскаш-ла, Баян-Тала сумузунга ажилдап чедип келген. Үр-даа болбаанда, аныак эмчи улус-чоннуң хүндүткелин чаалап ап, шымбай эки эмчи-дир дирти берген. Ол шыырак билиглиг, биче сеткилдиг, дузааргак, чугаакыр эмчи кыстың чүрээ колхозтуң мурнакчы чылаачызы Сарыг-оол Семис-оолович Монгуш “шалбаадаккан”. Оон бээр-ле Досуумаа Семис-ооловна Баян-Тала чонунуң ынак чаавазы, эргелиг кенни апарган. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгенин соонда безин элээн каш чылдар иштинде ажилдаан. Ол үениң иштинде чеже-чеже чалаалгалар, уйгу чок дүннер-хүннер турбаан дээр. Езулуг ажылынга бердинген эмчи деп, чон ону санап турар. Чаавазы өг-бүлезиниң эр ээзи чок болганының соонда төрөөн чери Аянгатыда төрелдериниң аразынче чөшкөш, амгы үеде ында чурттап чоруур-даа болза, үргүлчү-ле өөрөнгөн черинге, дөргүл-төрелдеринге кезп чоруур. Чоокта чаа ужураккаш, чугаалажырывыска, Аянгатыдан автобустап бадарда, чаңгыс мен автобус хөлезинин төлээр чор-

дум, бодум хире назылыг улустан, харын менден аныак-даа улус «Күш-ажылдын хоочуну» деп аттың эдилекчилери боор чүве чорду дээрге, баарым ажый бээр чорду. Чөөн-Хемчик кожуунуң төп эмнелгезиниң удуртуп-баштаар болгаш профэвилел организациязы база ол айтырыгны харылаар кижилери чүге кедээ черге ажилдап чораан эмчизин эскербейн, херекке албайн барганыл? Бүгү назынында билин, күжүн харамнанмайн чонунга өргөөн кизи-дир. Кизи чуртунга аныак назынында келгеш, улгаткыже чедир чоннуң болгаш оларның ажы-төлүнүң кадды дээш ажилдап чораан чаавазысты бүдүн суур чону хүндүлээр болгаш кандыг-даа шаңнал-мактал албаанынга хомудат, ам-даа болза, орай эвес боор дээн бодап-биле мону бижип, кожуун эмнелгезиниң баштаар черинге хамаарыштыр айтырыгны тургузуп тур бис. Кедээ черлерде бүгү назынында ажилдап келген улуг назылыг кижилеривис эскертинмейн артып каар таварылгалар бары хомуданчыг.

Раиса КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

БО-ЛА ЧЕДИП КЕЛИР

Кедээде малчыннарның ажыл-ижи мырыңай чай чок. Малчын кизи аарый бергенде, мал-маганын, аалын, ажыл-ижин ара каггаш, суур, кожуун төвүнчө кирип эмчилээр апаар. Эрзиниң хавак кырында кожуунуң төп эмнелгезиниң эмчилери бо байдалды кичээнге айап, кедээде малчыннарже үнүшкүннерни үргүлчү кылып чорудуп турарлар.

Ол баргаш, малчыннарның кадыкшылын хынап, аарыгларны тодараткаш, баш бурунгаар эмчилеп кээрин сүмелээр. Сагыш човангыр эмчилеривистин бирээзи — диш эмчизи Кара-оол Шагжаевич Чамзырай. Ол “Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи” аттың эдилекчизи. 1964 чылда Омск хоорайга эмчи институтун дооскаш, 3 чыл Бай-Тайга кожуунга ажилдаан. Ооң соонда ам бо хуннерге чедир Эрзиниң эмнелгезинде ажилдап чоруур. Бодунуң ажылынга бердинген сагыш човангыр, хүндүлүг эмчизис — коллективтин, суурнуң, кожуунуң хөй-ниитиниң ажилдарынын идепкейлиг кижикчизи болгаш 3 оолдуң үлегерлиг адазы.

Чечекмаа САДИ.
Мерен суур.

ЧЫРЫК КӨРБЕС ИЙИ КАРААМ

Бо чүүлүмнү бижирим мурнунда барык бежен чылдар бурунгаар, 1958-1959 чылдар үезинде, ортумак школаның сөөлгү класстарынга өөренип турган үемде, чаңгыс чер-чурттуум, чажында-ла ийи караандан чарылган композитор, сөөлүнде барып «Тыва АССР-ниң культура-зының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атка четкен, Солаан Кыргызсевич Базыр-оолдуң дугайында каш-ла сөске сактыышкындан кыла кааптайн.

Ынчангы эрзи Чаа-Хөл суурга ада-иезиниң бичии бажыныңга чурттап турган чүве. Ооң янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге ойнавышаан, ырларын дыңнак-сааш, бо-ла чеде бээр мен. Бажының эжи ажык, ында аажок-ла баянынга ойнавышаан, ырлаан олур:

Чылар-чылбас Чаа-Хөл

*Хемим,
Чырык көрбес ийи караам,
Агар-аклас Чаа-Хөл хемим,
Айдың көрбес ийи караам...
Хөөкүйнүн мунгаран сетки-
лин ажыдып, кижиниң карактар-
ының чажы төктүп келир
мунгаранчыг аялгаларны ойнап-
ойнап, ырлап ораарын кезек
дыңнап тура, бүдүү дезипкен
мен. Оон бээр барык чартык чүс
чыл эрткен, ынчалза-даа бо
мунгаранчыг аялга, бо одуруглар
ам-даа сагыжымдан үнмейн
артып калган.*

Бо эмнелгеге караан эмнеткен улуг-бичии кижилер чүгле Кызыл хоорайдан эвес, республиканың кайы-даа кожууннарындан келир болду. 35 оруннарлыг палаталар чаңгыс-даа хүн куруглавас, эвээш дизе-ле, 20-25 кизи черле эмнедип турар боор чорду. Салбырның эргелекчизи Галина Васильевна Соян, эмчилер Айлана Шүрүлзеевна Күржепей, Николай Григорьевич Утмишев — олар аарыг кижилерни хүлээп алгаш, аарыгларын тодаратып, бажыңнарында кирип эмнээр кижилерге тайылбырны бергеш, ынчан-мынчан келирин, канчаар эмненирин айтып бээрлер, а чыда эмнедир ужурлуг кижилерни хүлээп алгаш, оларның-биле дораан-на ажилдап эгелей бээрлер.

Каракка кезип эмнээшкин кылыры эң-не нарын болгаш берге дээрзи билдингир. Чыдып эмнедип турар кижилерниң барык 75-тен эвээш эвес хузуу кезип эмнедип турар. Неделяның вторник болгаш четвергү хүннери — эмчилерниң-даа, сестраларның-даа эң-не чымыштыг хүннери. Ол хүннерде кезишкенин кылыр. Ажыл чеже-даа чай чок болза, чаа келген хамаатыларны база-ла хүлээп ап турарлар.

Бодум хуумда бо эмчилерге карактарының аарыгы мырыңай хөлүн эрте бергенде, чеде берген болдум. Ынчалза-даа буянын эмчилерим ийи каракка кезип эмнээшкиннерни кылганының түннелинде, бирээзин долузу-биле камгалап ап, харындаа мурнунда карак шилиниң дузаны-биле номчуур, бижир турган бодум ам шил дузаны чокка номчуп, бижип турар аргалыг апардым. Оон бичии озалдап, өгге аай-дедир бодум эмниип орган болзумза, шуут карак чок болур турганымны ылап-ла билдим. Ынчангаш меңээ ачылыг буянын чедирген, үстүнде адааным эмчилерге өөрүп четтиргеним кызыгаар чок.

Бо эмнелгеге үнүп-кирип ийи чыл улай эмчилеп келгеш, аарыг кижилерниң сегип, өөрүшкү-маңайлыг чанып турганын хөйү көрдүм. Мээн-

биле кадды эмнедип чыткаш, кызыгаар чок өөрүшкүлүг чанган дараазында эштеримни маңаа чижекке кирип көрейн: дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Кызыл хоорайда чурттап орап 78 харлыг М.Л. Кудрявцев инвалид болганы-биле бир караандан шагда-ла чарылган, а кестүп чораан караа сөөлгү үш чылда улам дорайтаан, мырыңай көзүлбестей берген, уругларынга четтирип алган келди. Айлана Шүрүлзеевна ол-бо аппараттарның дузаны-биле шинчип хынап көргөш, кезип эмнээшкин кылыр-дыр деп түннелге келди. Хөөкүй кырган, канчаарга-даа көзүлбес карактары канчаар, хөвүнүг-хөөнчөк чөпшээрешкеш, кезишкенин эрти. Түннел кайгамчык эки — карак кестүп келген! Ындыг өөрүшкү кайда боор.

Өске бир чижек. Тес-Хем кожуунуң Ак-Эрик суурдан 76 харлыг Тулуш Мартыгыр деп кырганны уруглары эккелдилер. Ол кырганның алыс чурту Чаа-Хөл кизи болду, ынчалза-даа 1950 чылдар үезинде ол черге барып чурттап бергеш, бүгү назынын аңаа эрттирген. Ак-Эрикке колхоз, совхоз тургустунуп кээринден бээр, чүгле тудугга ажилдап чораан кизи болду. Чээрби чыл бурунгаар хөөкүй айыыл-халапка таварышкыш, бир караандан чарылган, а чаңгыс-ла амдырал көрүп чораан караа ийи чыл бурунгаар аарааш, шуут көзүлбестээн. Нарын болгаш берге кезишкенин түннелинде, карак кестүп келген. Чаңгыс эрээлге бо ийи кырган-биле кадды чыдып турдум. Кезишкенин эрткенин даартазында уруу келди, хоорайда чурттап турар. Чедиги класста өөренип турар оглун эдертип алган. Кырган уругларын көрүп кааш, амырап магадаанын чүү дээр боор. Бичии оглун көргөш: «Хаа, оглум, бо кандыг номчуг улгатканың ол, ийи-ле чыл иштинде аан, узун деп чүвениң, чаражыңны але, оглум» — деп орду. Шынап-ла, чырык көөрү дег өөрүшкү кайда боор, ол дээрге чырык черге катап төрүттүңүп келгени-биле демей чүве-дир ийин.

Эмчилерниң бо чымыштыг ажылынга улуг дузаны улуг эмчи сестразы Валентина Чудурукпаевна Саттын башталгазы-биле сестралар Саяна Мондаковна Саая, Мая Чимит-ооловна Тулаа, санитаркалар Аяна Ооржак, Рада Ооржак болгаш өскелер-даа улуг дузаны чедирип турарлар.

А парав кыс Шенне Белеклен чаа кезишкенин эрткен кижилерни өрээлдеринге чемни эккелгеш чемгерип, арктанарын эмнелгениң бирги каздынга столоваяга эки, амданың аыш-чем-биле чөмгерип турарынга кым өөрүвес боор.

Кизи амытан кандыг-даа аарыг-аржыкка, айыыл-халапка чүгле боду таварышкында, бодунуң экинге чүктөп эрткенде, ынчан эки билер боор чүве болгай. Мен бо карактарым аарыгларын чүгле бодумга көргөш, ынчан эки билдим.

Чоннуң кадыкшылы дээш дүнхүн чок, амыр-дыжын-даа харамнанмайн, чаңгыс аай демниг ажилдап турар бо коллективке чеже кизи өөрүп четтиришкенин чылыг сөстөрүн сөглөп чор ыйнаан. Оруунар акла болзунам, буянын ажыл-ижиңер бодунгүр-ле болзунам, эргим уругларым.

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдың хоочуну.

Чогаалчы Л.Б. Чадамбаның 85 харлаанынга

ЧААГАЙ ЧУРТУМ АЛГАП ЧОРДУМ

Баштайгы базымнар

Чогаалчы Леонид Борандаевич Чадамба бодунун бичии шаанда амыдыралын "Хоң-Шөл" деп шүлүүнде мынчаар бижээн: Анык чаш хадыындан ааткыш чазаш, Авам мени аадып орган, Анын, балыын, айын-безин хенмелээштин Анчы ачам хырным бортап, Ашты-чутту ажып эртип, ажаап чораан.

Төрүттүнген чадыр өөмнүн алажызы Төжектөлүп төне берген, Төөгүнүн бичии ышкаш кестүп туру. Төре солчуп, барган шагны Төөгү менээ чуруп, шылып сөглөп туру.

Думаа-ханаа човаладдан арбан чоңуң Турбас кылдыр удуп калган. Турган малы ээнзиреп, чиилешкен Тураскаал дег Хоң-Шөл чуртка

Дуруялар кыңгырадыр эдип турду. Шынап-ла, Тожунун хөйүктөр деп аттыг хем иштиниң бир аймак чоңунга быжар-думаа (оспа) деп аарыг халдаан чүведир. Ук аарыгдан чоңун хөй кези чок болган, чүгө каш кижги арткан. Оларнын аразында бичии Чадамба, дунмазы болгаш адазы-биле кады.

Элзэн болганда адазы ийи уруглуг херезең кижиге туруп алган, а ол кижинин уругларын адазы Ортай-оол дээрзи "Тараал-кап келин" дээш Каа-Хем кожуунче ашкаш, ол хөвээр келбейн барган дээр. Бораандайнын ол ийи дугаар өг-бүлөзинден оол болгаш кыс төрүттүнген. Кыс уруг мен болганым ол. Мен чүгө олуруп чоруур апарганымда, ачам азнап чорааш чок апарган дээр: ооң эзерде өлүг мага-бодун ады аалга чедирип эккелген ышкажыл. Бичии Чадамба ам иезинден-даа, адазындан-даа чарылганы ол. Ам аалдар кезип чоруп берген. Ак шырайлыг, ногаан карактарлыг, аажы-чаны — бир-ле суг курту дег — черле ол черниң улузундан ылгалдыг боорга, аалдын улузу кыдыглар турган чадавас. Азнаарда үргүлчү эдертип алыр адазын сактып, үе-чергези оолдарны эдерип, койгун дузактап, кырма какпалап чоруп турган. Ындындан черле уганын, өдө-чара оолду төрөли кижги өөренип алзын дээш, Эн-Суг хүрээзинче ушкарып апарган, ынчалзажок оолак анаа шоолуг ызырынмаан.

1928 чылда шаа-биле эртем-сургуулдуг даайы Лопсан-Кенден Тоора-Хемге чедирип каан. Ол дугайында Л.Б. Чадамба "Тыва башкыларнын пионерлери" деп парлаттынмаан очеригинде мынчаар бижип турар: "1928 чылда Чекпелиг деп адап турган Тоора-Хемге кээп, моол бижик сургуулунга өөренип эгеледим. Ону Донгурак деп кижги башкылап турган. 15-ле сургуул, шуптузу бай-шыдалдыг, бичии-даа бол, ызыгуурлуг лама, хам кижилер оолдары. Оларнын аразынга ийи-үш ай хире сургуулдап чоруй, моол бижиктин нервизин, салуучуттар дүрүмүн шээжилеп аптым. Шору үжүглөп турар апарганымыста, ол сургуулду таралдыккан. Сөөлүндө дыңнаарымыска, удавас эзулуг школа ажиттынар дээш ынчанган болган."

Тожунун Тоора-Хемге эң баштайгы эге школа 1929 чылда ажиттынган. Эге школанын башкызы Алексей Степанович

Спирин деп хакас омак-сөөктүг, борбак кара кижги Л. Б. Чадамбаның эң-не баштайгы башкызы болган. Ынчан-на бичии оолдун өөренир чүвөгө сундулуу илереп, башкызынын даасканы-биле кежээ бот-кичээлге чамдык өөрүнге дузалажып, харын-даа оларга "башкы" деп кыжыртып-даа турган.

1930 чылдын чайынында Алексей Степанович беш эки өөренир оолдарны Кызылче тайга-таскылдарны ажыр эдертип эккелген. Л.Б. Чадамба каттышкан школага өөренимшаан, бижик башкыларынын түр курстарын база доозуп, улуг улуска чаа чогааттынган латин үжүктүг тыва бижикти башкылап, чайгы дыштанылгасында Тожу чана бергеш, Талым деп бодунун арбанынга баргаш, улуг-бичии улустарны бижикке өөрөдип турган. Мен бодум чогуум-на ынчан акымны бир дугаарында көрүп, үжүк караан танып, саның дерт аргаларын билип алган мен. Бир чайын Бии-Хемни кезилдир чыдар Толбул деп арбанга баргаш база башкылаан, ук чайлаг школазынын өөреникчилериниң бирээзи сөөлүндө кээп сураглыг шүлүкчү аларган Ю.Ш. Кюнзегеш, журналист А.Б. Нугуурак олар. База-ла ынчан ыраккы Өдүген тайгага чедип, ында чурттаан иви малдыг улустарны бижикке өөрөткен. Ук сумунун чурттакчыларынын аразындан Бараан Чигжит, Мырлаа, Балбыр, Кукуу дээр ышкаш эреш-шудургу кижилер чоңу башкарып, боттары үжүктөрни дораан танып, харын-даа оларны кожуп номчуп, өөрлеринге дузалажып-даа турганнар. Сөөлүндө кээп, 60 чылдарда Тожу чоңунун дыл-домаан шинчилеп чорааш, үстүндө адааным улустар-биле ужуражып-чугаалажып, олардан кедергей солун материалдарны чыгган мен.

Л.Б. Чадамба "Терекчигеш" деп шүлүүн 1933 чылда бижиттинген деп айтып турар. Ук шүлүктө бичии оол бүрүлери дүжүп калган кышкы кызыл чанагаш теректи кончуг кээргеп, ооң-биле чугаалажып турар. Ында теректи шуут-ла диригжиткен, ол элээди оол-биле чугаалажып билир. Бичии уругларга таарышкан чогаал бижир салым-чаяан ынчан-на сыскырлып, илереп чорааны ол-дур:

Чайгы ногаан бүрүлериң
Чаңгыс-даа чок, канчап барды?
Чажыт, ынак өөрүңден
Чажырдын бе, ыятын бе,
Терекчигеш?

Терекчигеш мени дыңнааш:
"Тенээни" деп чөмөледү.
Часкы хүннер эглип келир —
Чараш-каазым ынчан кестүр, Чадамбажык.

Ажыл-ижги

1937 чылда башкы техникумун дооскаш, баштай төрөөн школазынга башкылап турган, оон Кара-Хаак школазынга директорлап ажылдап турда, 1941 чылда Чырыдышкын яамызынче кыйгыртыпкан. Ол шагда школага өөрөдипле номнары чедишпес болгаш үениң негелдезинге дүүшпес боорга, оларны эде кылып ажылдаары негетинип келген. Ындыг ажылче чамдык башкыларны хаара туткан, оларнын аразында Л.Б. Чадамба база бар. Тыва бижиктин үндезилекчилериниң бирээзи А.А. Пальмах тыва школаларга хереглээр өөрөдипле номнарын чогадып тургузар ажылды удуртпашаан, боду оларны тургусчуп, редакторлап турган. Л.Б. Чадамба эге класстарнын өөрөдипле болгаш номчулга номнарын чогадып

бижип, үстүкү, класстарнын "Синтаксизин" өске башкылар-биле кады ажылдап кылган. База-ла ол-ла үелерде тыва дылдын "Үжүглелин" чогааткан болгаш ук сөстү Л.Б. Чадамба боду бодап тыпкаш, бистин дылывыстың сөс курлавырынче кириген. "Үжүглел" каш-даа катап чаарттынып үнүп, хөй-хөй салгалдарны тыва бижикке өөрөдип, оларнын караан ажыдып, эртем-билигке аьткарган. Өөрөдипле номнары-биле чергелештир шын бижилге (орфография) болгаш орус-тыва словарьларны тургузарынга киржип, ынчангы ниитилел-политиктиг номнары редакторлап үндүрген.

Эртем-методиктиг ажылдардан аңгыда, Леонид Борандаевич күрүнө болгаш хөй-ниити ажылдарын угаа-дараалаштыр бүдүрүп чораан: Эртем комитетиниң даргазы, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун директору, ССРЭ-нин Дээди Советиниң депутаты, партия обкомунун килдис эргелекчизи, Культура яамызынын сайыды, "Улуг-Хем" альманахтын редактору дээш, оон-даа ыңай.

Бо-ла бүгү ажыл-чорудулга-биле чергелештир чечен чогаал бижириң Л.Б. Чадамба уламчылаан. Ол чурттап чораан үезинин езулуг төлү болгаш чогаалдарынга ол үени мактап-магадап, алгап-йөрээп, коммунизмниң тиилелгезинге бүзүрөп чораан. Төрзүн чериниң, ылаңгыя Тожунун, каас-чаражын, Москваны, улустарнын найыралын, аңкуштуң аажы-чанын, малчыннар, тудуужулар, колхозчулар, аңчыларнын ажыл-херзэн чогаалдарынга чечен-мергени-биле чырыдып көргүскөн. Ооң 40 чылдарда бижиттинген "Салым-угаан", "Хоң-Шөл", "Баштай номчаан шүлүүм", "Ынакшылдың дүнү" дээр ышкаш шүлүктөрү кижиңин угаан-медерели, сагыш-сеткили, ишти-хөңнүн илереткен кончуг философчу уткашынарлыг. Ынчаарга Леонид Борандаевичиниң бичии уругларга тураскаадып бижээн шүлүктөрү кончуг чараш-овур-хевирлериг, ханы өөрөдипле чижектерлиг. Оларнын аразында "Чылдың үелери" деп бөлүк шүлүктөр онзаланып турар. Ол дугайында А.А. Даржай "Шанда чадырдан чагаай делгем орукче" деп чүүлүндө мынчаар бижээн: "Тыва шүлүктүлдөрдөн Леонид Чадамба бир-ле дугаарында чылдың дерт эргилдезин шүлүктөп бижээн. Чай, час, күс, кыштын бот-боттарындан ылгалыр онзагай талаларын чуруурдундан аңгыда, чылдың бо дерт үезинде ажыл-иш соксаш дивес дээрзин бичии номчукчуларга угаадып дамчыткан. Бойдустан болуушкуннары кижиниң амыдырал-чуртталгасындан, ажыл-ижинден аңгы чорбас, сырый харылзаалыг. Бойдуста болуушкун бүрүзүн чаа "ажыдышкын" кылдыр көөрүнче уругларнын сонугалын доюлдуруп, оларга тодаргай билип алышкыннары Леонид Чадамбаның шүлүктөрү берип турар. Шүлүкчү бойдус дугайында шүлүктөринге кижиниң аажы-чанынга дөмейлешкек чүүлдерни бижип, диригжидилгени ажылап турар". Оон ыңай А.А. Даржай мынчаар уламчылаан: "Леонид Чадамбаның "Кым-дыр мен?" деп шүлүү — тыва уруглар поэзиясында эн-не шыырак чогаалдарнын бирээзи. Шүлүк адындан эгелээш, тургузуунга чедир уран, чараш. Шынап-ла, "Кым-дыр мен?" шүлүктөп каан тывызык болуп турар:

Ыжык чылыг бажыңныг мен —
Ыяш-даштын конгулу ол.
Тодуг-чаагай чемиштиг мен —
Тоорук болгаш чогагай ол.

Аңнарнын эң бичези мен.
Алдын ышкаш өртектиг мен.
Өлүктөрүн бирээзи мен.
Өргүн хөй оол, адаңар чээ!

"Диң-дир сен" деп, уруглар дораан тыптар. Шүлүүнге чараш аңчыгаштын аажы-чанын, ооң амыдыралын диңчигештин бодундан чугаалап турар. Уран сөстүн аргаларын ажылгап тургаш, арганың аңчыгажын чугааладыпканы шүлүкчүнүн чедиши-кени болган болгаш шүлүк ооң уламындан үжөн чылдарнын дургузунда (1948 чылда бижиттинген) бодунун уран-чечен талаларын салбаан". Ам болза ук шүлүктүн бижиттингениннен бээр 50 ажыг чыл эрткен ышкажыл.

Леонид Борандаевич бодунун чурттап эрткен амыдырал-чуртталгасын бүгү-ле чогаалдарында чырыдып бижээн, шынап-ла, драматург кижиге кончу-ла солун материалдар хире. Ынчаарга чогаалчы тожу чоңунун сөс-домактарынын онзагайларын билдирели-биле ажылап, ооң-биле литературлуг тыва дылдын сөс курлавырын байыдар херекке үлүүн кириштирген, ылаңгыя диалогтарда тожу диалектиниң үлеерлери тодаргай илереп турар.

Л.Б. Чадамбаның шүлүктөрү орус болгаш өске-даа дылдарга очулдуртуңган, төп журналдарга парлаттынылган. И.А. Крыловтун баяларын, Н.А. Некрасовтун шүлүглелдерин, А.С. Пушкинниң шүлүүн болгаш өске-даа чогаалчыларнын чечен чугааларын тыва дылче очулдурган.

Чогаалчынын дыка хөй шүлүктөрине бистин сураглыг композиторларымыс Алексей Чыргал-оол, Ростислав Кенденбиль база Батый Кенеш, Сергей Бадыраа, Григорий Базыр, Мерген Нюрат, Чылбак-оол Оюн, Александр Курченко болгаш өске-даа хөгжүмчүлөр чараш, доктааттыг-гыр ырларны чогаадып кааннар. "Улуг-Хемим — Енисейим", "Чыраа-Бажы", "Чадаананың чадаганы", "Челер-Ой", "Кежээ", "Наадым", "Азас" дээр ышкаш шүлүктөр ам ырылар болуп, бүгү Тывада чаңгылап турар. Композитор Алексей Чыргал-оол-биле шүлүкчү кончуг үре-түн-недиг, эгин кожа ажылдап чорааннар. Ооң чаңгыс чижээнге "Улуг-Хемим — Енисейим" деп шүлүктүн чечен одуруглары А.Б. Чыргал-оолду кончуг уяңвалыс чогаадырынче хөй-аьт кирипкен дизе-ле четчир, а балетмейстер ол аялгага үндезилээш, валыс тургузуп каан. Ук валыс ХХ чүс чылдын эң эки ырларынын саньнга кирди.

Л.Б. Чадамба — "Аас-кежик", "Ак-көк-кемер", "Салгакчылар", "Бичии өнүктөрүмге" деп шүлүктөр номнарынын автору, ооң проза чогаалдарынын аттары: "Аян-чорук", "Ивижилер" 1978 чылда чогаалчынын эң эки шүлүктөр болгаш проза чогаалдарынын чыныдызы парлаттынып үнгөн. "Хоочуннарнын чугаалары" деп номда ооң сактышкынары база парлаттынган. Солуннар арыннарынга, "Улуг-Хем" альманаха Леонид Борандаевичиниң шүлүктөрү, очерктери, сактышкынары доктаамал үн-гүлээр турган. Ак сеткилдиг, могаг-шылаг чок ажыл-ижги болгаш хөй-ниити амыдыралынга идеп-кейлиг киржилгеи дээш чогаалчыны Күш-ажылдын Кызыл Тук ордени-биле ийи катап, ТАР-нын Республика ордени-биле база Совет Эви-лелиниң хөй саныг медальдары-биле шаңнагылаан.

Анаа "Тыва АССР-ниң культу-разынын алдар-лыг ажылдакчы-зы" деп хүндүлүг атты тывысқан.

Өг-бүлөзи, ажы-төлү
Леонид Борандаевич канчаар-даа аажок хөглүг-омак, чугаа-сооттуг, баштак кижги чо-раан. Өг-бүлөзунге хөлчок кичээңгейлиг, камныг-хайыралыг, аажы-чаны толтуп, бир дески, уруглары чеже-даа шимээр-геп, ойнап-хөглөп, ырлап-шоорлап турда, ону тоовас, бижиттинип орап. Ол бижип турар чүүлүнүн утказынга дүүштүр чалтанчыг чуруктар чуругулай кагылаптар. Бажынынга төрөлдөрүндө ыяп-ла бир кижги чурттап турар. Мен бодум акымнын өг-бүлөзунге 12 харлыымда келгеш, оон бээр-ле эртем-билиг чедип алган мен.

Чогаалчы ийи өг-бүлени туткан. Баштайгы кадайы Сүт-Хөл чурттуг Тырлаа Калчановна Монгуш-биле башкы техникумунга өөренип тургаш-ла, таныжып алган. Ол чаавай ынчан өөрөдипле комбинатынын фельдшер салбырынга өөренип тургаш, ону доозуптарга, Тожу кожуунче ажылдадып чорудуп-кан. Ол чаавай Тожунун ырак-узак булуннарын кезип, Өдүгөн, Улуг-Даг, Хам-Сыра сумуларынын иви ажыл-агыйлыг, бедик тайгасында чурттаан чоңунга иви мунуп алгаш чедип, аарыг улуска болгаш иштиг-сааттыг иелерге эмчи дузазын көргүзүп, шанал-макталдыг ажылдап чораан. Акым биле Тырлаа чаавай 1941 чылда Кызылга өг-бүлө туруп, кады чурттай бергенер. Чаавай аптекага ажылдай берген. Бо ийи кижиниң бот-боттарынга чагаалары акымнын архивинде ам-даа кадагалатынып шыгжаттынган. Күжүр чаавай 1983 чылда аар аарыгга таварышкаш, Москвага көңүс аныяанда мөчөөн. Кремль эмчи-зинге эмнедип чыда, тыва клас-сын бир номчулга номуң Тырлаа Калчановна номчуп чыткан чүведир. Ук номдун бирги арнынга Леонид Борандаевич сөөлүндө кээп "Сарымын тураскаалы" деп кудараныг шүлүктү бижип каан бооп турар.

Чогаалчынын ийи дугаар өөнүн ээзи алыс боду Бай-Тайга чурттуг Мария Сюрюновна Маный болза, театрга артистеп, "Шын" солунга үр үениң дургузунда корректорлап ажылдап чораан, кончуг ырлар салым-чаяанныг кижги. Ооң баштайгы өөнүн ээзи Салчак Серен база аныяанда калган. Акым биле Мария Сюрюновна кады чурттай бергеш, уруг-дарыын каттыштырып, шупту сес кижини бут кырынга тургузуп, азырап өстүрүп кааннар. Ол уруг-дарынын аразындан ам кандыг-даа эртем-билиглиг кижилер үнгөн: эмчи, башкы, культура ажылдакчылары, типография ажылчыны дээш, оон-даа өске. Чижээлээр-ге, Калим Леонидович — Өвүрүнүң Торгалыга башкы, Айлана Леонидовна — Кызылда Анык көрүкчүнүн театрынын режиссеру, ооң оглу Александр Тимирязев аттыг академияны дооскан, экономист мергежилди, ол боду өг-бүлөлиг, бичии оолдуг, Елена Леонидовна өөнүн ээзи Борис Хертек-биле кады тыва цирк белүүндө ажылдап чоруур, оларнын оглу Демир боду тускай номерлиг. Олар тыва улустун уран чүүлүн делегейге бараалгадып чоруурлар.

Ынчангаш чогаалчынын уруг-дары телептиг кижилер бооп, чуртун туруп, ада-иезиниң ажыл-херзэн уламчылап, төрөөн чоңунга ачык-дузазын көргүзүп чорууру өөрүнчүг-дүр.

Зоя ЧАДАМБА,
филология эртемнериниң кандидаты.

Культура амьдыралы

АРГА-ДУРЖУЛГА
СОЛЧУП...

Кызыл жажуунун Черби ортумақ школазының баазына кожун школарының эге класс башкыларының семинары болуп эртен. Семинарның темазы: «Школачыларының бот-башкарылгасы». Черби ортумақ школазының директорунун класстан дашкаар ажилдар талазы-биле оралакчызы М.Х. Чооду аңаа илеткел кылган. Ооң аңгыда кожунун өөредилге килдизин методизи Л.П. Хомушкун парлалгага үнген чүүлдерин допчулалын кылган. Школада эге класстар башкыларының методкаттыжышыкынының удуртукчузу Аяна Ким-ооловна Монгуш семинарны билдилег удуртуп эрттиргенин башкылар демдегеп, хөй ажыктыг чүүлдерни билеп алганын арга-дуржулга солчулгасының үезинде чугааланнар.

Семинар соонда башкылар боттарының күжү-биле белеткэн концертин сонургаткан. Аңаа Шамбалыг школазының башкылары онзагай уран талантылыын көргүскөн.

Семен АРТЫНА.

Черби суур.

УРАН ЧҮҮЛ
КӨРҮЛДЕЗИ

Чыл санында эртип турар школачыларының уран чүүл көрүлдези Кызыл кожунун Солаан Базыр-оол аттыг Культура төвүнге болуп эртен. Аңаа школалардан шилиттинген тилекчилер кээп киришкен. Көрүлдени үш бөлүккө назы-хар аайы-биле чарган: 7 хардан 10 харга чедир, 10-дан 14 харга чедир база 14 хардан өрү. Киржикчи бүрүзү ийи аңгы хевирини ийи ырызын күөседир – негелде ыңдыг.

Көрүлдениң түннелинде тилекчилер илерээн. Ол дээрже Эльвира Шырап (Сукпак), Чаяана Удум-Бора (Ээрбек), Борбаана Седен-Хуурак (Баян-Кол), Тяна Доктугу (Көк-Тей), Айдыс Кыргыс (Баян-Кол), Омак Ондар (Кара-Хаак), Аялга Сарыглар (Кур-Чер) олар-дыр. Тускай шанналдарны Равольда Монгуш биле Глеб Роман алган. Тилекчилерни өртектиг белектер, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаан.

Александр САЛЧАК,
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, кожунда организак-методиктиг төптүң эргелекчизи.

«ТЫВА —
ӨРГЭЭВИС»

Сукпак суму чагыргазының организастааны-биле коллективтер аразында уран чүүл көрүлдени улуг көдүрлүүшкүнүг болуп эртен. Аңаа тилекчи болган Сукпак ортумақ школазының башкылар коллективиниң оюнун көрүкчүлөр бедии-биле үнелээн. Ийги черни кырганнар интернадының демниг коллективи ээлээн. Үшкү черни суурда эмнелге коллективи ээлээн. Уран чүүл көрүлдениң бедик денелге эртеринге улуг үлүг-хуузу кириген удуртукчуларны демделгээр бодап тур мен. Ылангыя РФ-тиң алдарлыг башкызы, суурнун хүндүлүг чурттакчызы А.И. Араптаңны, кырганнар интернадының директору А.А. Монгушту, кол эмчи А.Б. Монгушту суурнун культурулг амыдыралының деннелин бедидеринге кирип турар үлүг дээш чурттакчыларының мурундан өөрүп четтиргенивисти илереттим.

Михаил САРЫГЛАР,
Сукпак суму чагыргазының даргазы.

Буян болзун

ЧОГААЛЧЫ ЭШ-ӨӨРҮМГЕ

Эртен чылдын төңчүзүндө, ноябрь 22-нин хүнүндө, бистин Эвилелдин 60 чыл оюн эрттирер турган бис. Культура ямызы бистен хамаарышпас бир чылдагаан-биле ол хуралды дараазында хүнче шилчидипкен. Кожуннарда болгаш өске-даа хоорайлардан келген чогаалчылар Степан Агбановичиниң өөнүн ишти Мария Давыдовна сугнун музей-бажыңн көөр дээш чорупканнар. Ужурунда болза өскээртен келген 8-9 кижини аңаа баар кылдыр планнаан турбуже, 19 кижини аңаа барган. Бодум аалчылар уткуп турган болгаш, бир чогаалчыга ол экскурсияны дагзып кааш, ынаар барбаан мен.

Түннелинде чүү болган дээрже, М.Д. Сарыг-оолдун архивинден целлофан халка суп каан хөй фото-чуруктар (200 хире) читкен.

Удавас 88-тээр ченгевис ам ол дээш дыка сагыш човап, аарып турар. Ол бүгү назыда ашааның тыва чонга бараалгадып чорааны чогаал эртинези дээш

кайгамчык сагыш салып чоруур кижин дээрзин эки билер болгай бис. Ажы-биле бир кижиге шамнаар база аргажок. Кырган кижини ынчаар хомуудадып каарывыска, багай, бачыг болур.

Биезде бир өскүс-чавыс хөй ажы-төлдүг кадай инээн оорладыпкаш, чаш ажы-төлдүг хилинчээ чедер, хем өрү чонга чарлап көрүңерем дээрже, эртен-душкен кижилер аңаа сагыш човап, ооң-биле кады хөйге чарлаан. Демги оорнун кулаанга ол чугаалар уюк апаарга, чеже шыдажыр боор, ол эр инекти дүне када коданының чоогунга эккеп каарга, эдип, маңнап келген деп, чугаа бар. Ол чуруктарны алган кижин ам кырган ченгевиске сагыш човап, бүдүү эккелгеш, эжиниң аксында почта хүлээп алыр үт бар чораан, Красноармейская, 74, квартира 3, ынаар султуп көрүңер, күжү эш-өөрлерим, буян болзун.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы.

Утпаңар

99 ХУУЗУ БОДУҢАРДАН ХАМААРЖЫР

Чеже-даа хемчеглерни ап турза, 2003 чылда Тыва Республиканың девискээринге өрт халавы чуртталга секторунга кызырылбаан азы чуртталга секторунга 453 өрт болган, бо дээрже республикага болган ниити өрттерниң 66,2 хуузу бооп турар, ооң түннелинде 23 кижин амы-тынындан чарылган.

Өрттерниң үнүп турар кол чылдагааны — мурунку хевээр-ле от-биле оваарымча чок бооп, электри дериг-херекселдерин, амыдыралга ажыглап турар приборларны, печка одалгазын соора ажыглап турарында.

Өрттерни болгаш кижилерни оон өлүп-чидер чоруун болдурбас сорулга-биле РФ-тиң ОБЯ-ның ТР талазы-биле күрүңени өртеке удур албанынын эргелели «Чуртталга чери» деп

операцияны чорудуп турар. Күрүңени өртеке удур албанының ажылдакчылары февраль 1-ден эгелеп өрт болгү дег чуртталга кварталдарында болгаш бажыннарда рейдилерни кылып турар. Хыналда, көрүлдө үезинде илерээн чептерини чайладыр талазы-биле тайылбыр ажылын чорудуп турар.

Бо чазын дачалар ниитилелдеринде өрттер хөй хып турарын эскерип болур. Чижээ, март 5-те №8 дача ниитилелинге отту шын эвес ажылгаанының түннелинде, билдинмес кижилер дача бажынарды өрттеткен, каражаны санап, чылдагаанын истеп турар. Февраль 24-те №2 дача ниитилелин Трансформатор кудумчузунда 132 бажыңга одаар печка үрелик болганындан өрт үнген. Ындыг янзылыг өрттер даңызын

уламчылаарының барымдаазы чок. Дачалар участоктарында өртеке удур байдал чавыс. Дача ээзи күзүн каапкаш, чазын чеде бээр, бажыннарда чүү-даа бооп турар. Хар эрип эгелээнде дачаларда боктарны арыглап-аштаары, печкаларны, электри шугумнарын септээр чугула апарган. «Харам кижин ийи катап төлээр» деп үлегер чугааны утпаза чогуур.

Силерниң өнчүңерниң бүрүн-бүдүн турары силерниң боттарыңардан 99 хуу хамааржыр дээрзин утпаңар, хайгаарал чок арткан дачаларга өрттер үнерин болдурбас дээш сагыш чованар!

Денис ШАХОВ,
өрт хайгааралының Кызыл хоорайда күрүңе инспектору.

ОЛИМПИЙЖИ
ИДЕГЕЛИВИС

Хостуг хүрешке херээженерниң делегей чергелиг маргылдаазы бо хүннерде Стокгольмда эртип турар. Россияның шилиндек командазының составында тыва мөге Лариса Ооржак кирген. Кажан маргылдаа эгелеп турда, элдептиг таварылга болган. Мөге кыстар Копенгагенге өске самолетка олуруп турда, хүрежир спортчу хептери аңаа чыдып калган болган. Ынчалза-даа россия мөге кыстар ундаравааннар. Кадеттер аразында Европының үш дакпыр чемпиону, 17 харлыг Лариса Ооржак улуг мөгелер аразында бир дугаар хүрежири ол.

Олимпий оюннарының бүдүүзүнде Швецияда бооп турар бо

маргылдаа 2004 чылда Грецияга эртер Олимпиадага сөөлгү шиллге маргылдаа болур. Спортчу эксперттер тыва кыска улуу-биле идегеп турар. Олимпий оюннарының кандыг-бир — хүлер, мөңгүн азы алдын медалын төрөөн Тывазынга өргүп болур кижин деп аңаа идегеп турар. Ынчанмыже ооң белекениринге чогуур байдал тургустунааны хомуданчыг. Олимпийжи идегеливис Кызылда квартира ачылап алган, улуг маргылдаалар баарда, Өвүрдө тренери Виктор Достайже чоруур ужурга таваржып турар.

(Медээни Интернеттен алган).

СҮМЕЛЕРНИ БЕРГЕН

Россия Федерациязының Пенсия фондузунун кол контролер-ревизорлары В.Н.Тарханов (удуртукчузу), И.О.Маркушевич, Л.И.Перова Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырынга үш неделя дургузунда план езугаар хыналданы чоруткан. Олар Чеди-Хөл кожунунун, Кызыл хоорайның пенсия эргелелдериниң ажылын бүрүнү-биле хынап, пенсия санаашкынының, ону тыпсырының документилери-биле ажылдаарының талазы-биле хыналданы чоруткан.

Кол контролер-ревизор И.О.Маркушевич эртен пятницада Кызыл хоорайның кожуннарның пенсия эргелелдериниң даргаларын, кол специалистерин чыпы, ревизияның түннелдерин үндүрүп, ажык чугааны чоруткан. Комиссияның хыналдазының үезинде кожуннарның пенсия эргелелдеринде, республикада пенсия салбырында онза чурум үрээшкенин чок болганын ол демдеглээн. Ынчалза-даа ниити

пенсия тыпсып турар үеде документилер долдурулганында, пенсияны кандыг-бир кижиниң адынга бүзүредилге-биле ап турар үеде, күш-ажыл пенсиязын тыпсырда, үр үе дургузунда документилер долдурунуп турарының дугайында сагындырыгны кылган. Оон аңгыда Игорь Олеаркович Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчилериниң хуу шынзылга документилери чаарттыңан, ХКД чурттарында база Чечен Республикадан келген хамааттыларга пенсия кылырда оваарымчалыг болурун, бо айтырылгарга хамаарыштыр өске регионнарда санчурагайлар, чижектер-биле деңнеп тургаш, солун аргасүмелерни берген.

Ужуражылга соонда Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының эргелекчизи Вадим Орамбалович Оюн аалчыга берген сүмелери дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Бистин корр.

ДЫҢНАДЫ БЭЭР БИС

Республика иштинде, тус черниң автооруктарында байдал чүгээр деп чугаалап болур. Час дүжүп, хар эрип эгелээни-биле чамдык бедик арттарда тайгактыг оруктар дүне, эртен чолаачыларга ондактыг бооп болур. Ол талазы-биле тус черде турар орук-септелге-тудуг эргелелдери тодаргай хемчеглерни ап эгелээн. Ооң-биле чергелештир часкы хар эрип турар үеде автооруктарны, көвүрүглерни доктаамал хайгааралга алыр.

Бо хүннерде Бояровка — Тоора-Хем аразында кышкы автоорук-биле 10 тонна хире чүктүг машиналар аргыжып болур. Ол орукта доктаамал 4 бульдозер ажылдап турар. Тожу-биле аргыжылганың кышкы оруу хагдынарыга чедир санныг хонуктар артып калган. Мону хамаарылгалыг организацияларга, албан черлеринге баш удур сагындырып тур бис. Кара-Хаак болгаш Эйлиг-Хемниң дош оруу-биле 16 тонна чүктүг машиналар кежи болур. Бо суурларның чурттакчылары, аргалыг болза, дош оруун ажыглап, амыдыралга херек чүктөрүни дарый сөөртүп алыры күзенчиг.

Ак-Довурак — Абаза аразында автоорукта байдал чүгээр. Автооруктун 281,302 километрлеринде чайындыларны чайладыр талазы-биле хемчеглер

алдынып турар. Хандагайты — Торгалыг аразында автооруктун 40-ти километринде чайынды аргыжылганы нарыыдадып турар. Ында доктаамал ажылчыннар ажылдап турар. Шах-ла ыңдыг байдал Ак-Довурак — Аянгагы аразында автоорукта тургустунган, хемчөөн ап турар.

Часкы үеде орук ажылчыннары кончук оваарымчалыг болур болза эки. Чайындыларны, часкы хар сугларын баш удур хемчег албайн баарга, автоорукка улуг үрегдээшкенин болдуруп болур. Ынчангаш орук ажылчыннары автооруктары доктаамал хайгаарап, дежурнылаашкыны организастаары чугула.

Дош оруу кажан хагдынарын, баш удур массалыг информация чепсектерин таварыштыр чарлап дыңнады бээр бис. Ону доктаамал хайгаарап турунар. Ол талазы-биле тускай эртемниглер тодардыр болгай. Эң-не коргунчуг чүве, кажан дош оруу хагдынган деп чарлап каарга безин чамдык чолаачылар ону тоовайн, хем кежи чыткаш, озал-ондак болдуруп, кижилерниң амы-тынынга айыылды тургузуп турган таварылгалар хөй. Моон чогуур түннелден үндүрзе-ле чогуур.

Кызыл-оол САРЫГЛАР,
«Тыва автоорук» эргелелиниң кол инженерини.

ШЫН

e-mail: shyn@tuv.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективин.

Кол редактор **Артур ХЕРТЕК.**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиси — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдиси — 1-03-88, чагаа килдиси — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8310. Чагыг 31.

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 Е ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулганының чорудулгазынга контроль болгаш бүртүкелгениң Тыва девискээр эргелелинге бүртүкелтиңген.

Бүртүкелтиңген дугаары — Т-00007. ТР-нин парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның тужу-биле дүүштейн барып болур. Айытыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.